

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİMDALİ
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİMDALİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

URARTU DİNİ VE TAPINIM SİSTEMLERİ

HAZIRLAYAN
Çağatay YÜCEL
G-271297

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Oya SAN

DİYARBAKIR
2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ	1

BÖLÜM I

A-Urartu Dininin Kaynak Köken Konusu ve Urartu Politik Yaşamındaki Rolü	3
I-Urartu Dininin Genel Yapısı	4
a)-Urartu Dini Hakkında Bilgi Aldığımız Kaynaklar	4
b)-Urartu Dininin Kökeni	5
c)-Urartu Siyasal Yaşamında Dinin Rolü	5
d)-Adak Eşyalarının Urartu Dini ve Siyasal Yaşamında Önemi	6

BÖLÜM II

A. URARTU'DA TAPINIM ALANLARI

I-TAPINAKLAR	8
a)-Kule Tipi Tapınaklar ve Rekonstrüksiyon	14
1- Altıntepe Tapınağı	15
2-Çavuştepe Tapınağı	18
3- Ayanis Tapınağı	19
4- Toprak Kale Tapınağı	23
b)-Kule Tipi Tapınaklarda Gerçekleştirilen Dinsel Törenler	24
c)-Kule Tipi Tapınakların Kökeni	25
d)-Dikdörtgen Planlı Tapınaklar ve Kökeni	27
B-AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI	27
a)-Meher Kapı Kutsal Alanı	28
b)-Analıkız Kutsal Alanı	33
c)-Altıntepe Kutsal Alanı	34
d)-Çavuştepe Kutsal Alanı	36
e)-Yeşilalıç Kutsal Alanı	36

C-URARTU MEZARLIK ALANLARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN DİNSEL TÖRENLER

a)-Ölü GÖmme Gelenekleri	37
1-Ölü Yemeği Törenleri	38
2-Libasyon Törenleri	39
3-Yakma Törenleri	41
4-Mezarlar	42

BÖLÜM III

A-URARTU TANRILARI 44

I-Meher Kapı Yazıtı ve Urartu Tanrıları Listesi 44

II-Tanrı Haldi 47

III-Tanrı Teişeba 50

IV-Tanrı Şivini 52

B-Diğer Tanrılar ve Taşıdıkları Anlamı 52

I-Tanrı Hutuin 52

II-Tanrı Turani 54

III-Tanrı Ua 55

IV-Tanrı Nalaini 55

IV-Tanrı Şebitu 56

SONUÇ

KAYNAKÇA

LEVHALAR

ÖZET

Medeniyetlerin beşiği olan Urartu Medeniyetinin, Anadolu'dan Kafkaslara kadar kendi içinde barındırmış olduğu karmaşık inanç sistemiyle, bugünkü anlayış sisteminden daha güçlü bir hoşgörü ve anlayış metoduna sahiptir. Bu din hakkında bildiğimiz birçok şeyin kaynağı çivi yazılı belgeler, kemer, kalkan, miğfer, adak levhası gibi eşyalar üzerindeki kabartmalardır. Çivi yazılı belgeler, Urartu Tanrılarının adlarını ve yılın belli dönemlerinde onlara sunulacak kurban ve sunu miktarlarından söz eder. Bu yazıtların en önemlisi Van yakınlarındaki Zımsım Dağı'nda bulunan Meher Kapı yazıtıdır. Kemer, kalkan, adak levhası gibi eşyalar üzerinde bulunan kimi figürler ve dini törenlerin canlandırıldığı sahneler çivi yazılarını tamamlar niteliktedir.

Yine son 50 yıl içinde bölgede yapılan nekropol kazıları da bu dine mensup insanların ölü gömme gelenekleriyle ilgili bilgilerimizi arttırmıştır. Bir diğer önemli kaynak tapınak ve dinin hizmetindeki kaya yapıları ile mimaridir

Urartu Tanrılarının kent devletlerinin koruyuculuğunu üstlenmesi, bağ ve bahçe verimliliği ile ilgili olarak onların adına adaklar sunulması ve daha birçok yapı sistemi içinde rol almaları bizi Urartu dini hakkında bilgi sahibi yapmaktadır. Günlük hayatta ve devlet yapısında tanrılarının tabiatla ilgili rolleri tanrıları insan biçiminde algılamalarına neden olmuştur.

ABSTRACT

The Urartian which is the cradle of civilization contains more complex religion belief from Anatolian to Caucasus and till the far end points has more powerful tolerance and understanding methods. The resources that we know about this religion comes from cuneiform , arc, shield, helmet, vow plaque etc. That was embossed on some goods. Cuneiform documents cites the urartian gods and the vows which was going to be sacrificed for them in some periods of the year. The most important of these inscriptions is Meher Kapı inscription which is in the vicinity of city of Van. Some of the figures and the ritual scenes on the arc, shield, and vow plaques completes the cuneiforms.

The necropolis excavation in the last 50 years around the region enhanced the information that we know about the people who are in the religion of this belief. Another important resource is sanctuary, rock forms and architect that serves the religion.

The protection of the cite countries by the urartian gods and related to vineyard and garden productivity provides us more information about this religion.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Urartuların inanç sistemlerindeki farklı uygulama ve inanışlarıyla ilgili olarak din anlayışı olgusu ele alınmaktadır. Başkent Tuşpa (Van) olan Urartu Devleti en güçlü döneminde günümüzdeki Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Irak'ın küçük bir bölümü ile Ermenistan'ın güneyine egemendi. Sınırları kuzeyde Erzurum-Kars-Ardahan Yaylası, güneyde Toroslar, doğuda Urmiye Gölü Havzası, batıda Fırat Nehri olarak çizilebilir.

Yüksek lisans tezi olarak sunmayı amaçladığımız çalışma Urartuların feodal beylik devlet halindeyken kent devleti konumundan oluşturdukları inanç sistemiyle, merkezi devlete doğru kayan ve bu din sistemiyle ilgili panteonu açıklamaya yöneliktir. Dinlerini ve tanrılarını yaratmada ne gibi unsurların ön plana çıktığı bu inanç anlayışı içerisinde yayılmacı bir politika izlemeleri ile ilgili hangi unsurları göz önünde bulundurdıkları ve gündelik yaşamlarında ne gibi etkilerinin olduğu ile ilgilidir. İhtiyaç ve savaş halinde kullanabildikleri tapınakların o dönemde nasıl yer aldığı ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Tezin oluşum aşaması kütüphane, arşiv taraması, makale, ansiklopedi, dergi vb. yayınların derlenmesinden oluşmaktadır.

Tezin oluşması sırasında her konuda beni yönlendiren ve kaynak elde etmem konusunda bana yardımcı olan danışman hocam Yrd Doç. Dr. Oya SAN'a, yol göstericiliği ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimim sırasında bilgi ve deneyimlerinden yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA, Yrd. Doç. Dr. Gürol BARIN, Öğr. Gör. Enver AKIN, Uzm. F. Suha ŞAHİN, ve bilgisayar destekli çalışmalarım da emeği geçen Cemal Azer USLU'ya teşekkür ederim.

Çağatay YÜCEL

Diyarbakır –2010

GİRİŞ

Urartu Devleti, Doğu Anadolu sıra dağlarının birbirine çok fazla yaklaşmış ve sıklaştığı ve aynı zamanda doğuya gidildikçe yükseltilerinin arttığı, yüksek dağlık ve kayalık bir bölgede kurulmuştur. Bugünkü Doğu Anadolu'dan daha geniş bir arazisi vardı. Yüksek Ermeni Yaylasına, İran'da Zagros sıra dağlarına, Urmiye gölü platosuna kadar uzanırdı¹. Anadolu'da Maraş civarında, Güneydoğu Torosları kavisinin dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi, kuzeyde Karadeniz dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt Ovasını içine aldıktan sonra güneye dönen bir çizgi oluşturur².

Hitit Devletiyle çağdaş, Güneydoğu Anadolu'ya egemen olan Mitanni Devleti, Hititlere yenilip, Hititlerce küçültülüp kendilerine bağımlı krallığa dönüştürülünce, eski Mitanni Devleti ülkesinde egemen öge olmamakla birlikte çoğunluğu oluşturan Hurri halkı, Doğu Anadolu'da küçük beylikler kurar³. Urartu adına Assur yazıtlarında ilk kez Uruadri biçiminde M.Ö. XIII. yüzyılda rastlanmaktadır. M.Ö. XIII. yüzyıl ile IX. yüzyıl arasında Uruadri ve Nairi toplulukları Doğu Anadolu'da beylik ve aşiretler halinde yaşamışlardır.

Asur Kralı Salmansar'ın yazıtında Uruadri adıyla anılan ülkenin kapsamı konusunda güvenli bir belirleme yapılamamıştır. Fakat anlaşıldığına göre “o, ülke, en azından, belki her biri kendi başkentinin adıyla anılan, Himme, Vadkun, Borgun (ya da Maşkun), Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz beylikten oluşmakta ve ülke kapsamında en azından 51 kent bulunmaktadır”. Yine Asur Kralı Tiglat Pileser'in yaptırmış olduğu kitabelerde kendisine karşı, yirmi üç yerel bey, birleşik yerel bir ordu çıkardığı yazılıdır. Tiglat Pileser bu orduyu M.Ö. 1112'de Muş'un Bulanık ilçesinde Yoncalı denilen yerde yaptığı savaşta yenmiş ve yengisini oraya çivi yazılı anıtta yazmıştır. Dönemin sonlarına doğru Asurluların Doğu Anadolu üzerine yaptıkları seferleri sonucu aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan “Feodal Beylikler” tehlike ile karşı karşıya kaldıkları için birleşerek güç birliği yapmışlar ve böylece tarih sahnesine Asurluların yazıtlarında geçen şekliyle “Nari” ya da “Uruadri” krallığı ortaya çıkmıştır⁴.

Krallık M.Ö. IX. yüzyıl ortasında I. Sarduri ile ilan edilir. İlk Urartu yazıtı ve Van Kalesi'ndeki ilk anıtsal mimari bu krala aittir. M.Ö. VII. yüzyıldaki en güçlü krallardan biri olan II. Rusa'dan sonra ise gittikçe zayıflamış ve M.Ö. VI. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden çekilmiştir. Urartu krallarının sıradüzeni ve tarihlendirilmesi, daha iyi

---

¹ Salvini 2006, 5.

² Salvini 2006, 6.

³ Çilingiroğlu 1997, 4.

⁴ Çilingiroğlu 1997, 5.

belgelendirilmiş Asur kralları listesi ile kurulabilen paralellikler yardımıyla sağlıklı hale getirilebilmektedir.

Van/Meher Kapı anıtındaki yazıta göre, Urartuların inandığı, kutsadığı ve adlarına belirli dönemlerde kurban kestiği 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik bulunmaktadır⁵. Bunlardan ilk üç sırayı Haldi, Teişeba ve Şivini paylaşır. Haldi - (Eşi Bagbartu – Bagmaştu-Arubani) Urartuların baş tanrısı idi. İsim olarak kökeni XIII. yüzyıl Asur yazıtlarına kadar inmektedir⁶. En büyük tapınağı Muşaşir'de idi. Teişeba (Fırtına tanrısı) Hurri kökenlidir ve Hititlerde Teşup ile aynı tanrı olmalıdır. Şivini de (Güneş tanrısı) Hurri kökenlidir. Hititlerdeki Şimegi'nin karşılığıdır.⁷

Urartular büyük merkezlerde tanrıları için kule tipi tapınaklar ve açık alanlardaki kayalara kapı görünümüne kutsal nişler yapmışlardır.

Urartuların dini arasındaki temas noktaları kısmen hem Asur yazıtlarında hem de yerel yazılı kaynaklarında ortaya çıkmakta, ancak tarihi olaylarda uygulanan yeniden kurgulamalar ve kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkan bilgi ve belgelerin ortaya çıkmasıyla bu seyri değiştirebilir niteliktedir. Tapınak ve dinin hizmetindeki kaya yapılarının inşası ile birlikte mimari, konuya önemli katkı sağlamıştır.⁸ Ölü gömme gelenekleriyle de dini düşünceler Urartu dini hakkında bilgileri pekiştirmektedir.⁹ Ayrıca sanatta yer alan konu, örge ve sembollerin dinsel tarihi, yorumları, konuya ilişkin bir diğer kaynağı oluşturur.

Urartuların dini, büyük ölçüde resmi kraliyet ailesinin tapınımında bulunduğu dini, yani devlet tarafından desteklenen dini yansıtmaktadır.

Bu çalışma Urartu halkının gündelik inanç sistemi içinde din olgusunu ele almaktır. İnanç sisteminde ne gibi şartları göz önüne aldıkları var olan bilgilerin ışığında değişik nedenlerin olup olmadığıdır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Urartu dini kaynak köken konusu ve Urartu politik yaşamındaki rolü, Urartu dininin genel yapısı, Urartu dini hakkında bilgi aldığımız kaynaklar ve Urartu dininin kökeni ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Urartu'da tapınım alanları, tapınaklar, açık hava kutsal alanları, Urartu mezarlık alanlarında gerçekleştirilen dinsel törenler irdelenecektir.

Üçüncü ve son bölümde ise, Urartu Tanrı isimleri, simgesel anlamları ve kurban ilişkilerine değinilecektir.

---

⁵ Belli 1982, 189.

⁶ Belli 1982, 190.

⁷ Belli 1982, 190.

⁸ Çilingiroğlu 1997, 67.

⁹ Belli 1982, 44.

BÖLÜM I

A-Urartu Dininin Kaynak Köken Konusu ve Urartu Politik Yaşamındaki Rolü

Urartu Krallığı'nda din, büyü ve mitoloji bir sömürü ve egemenlik aracı olmuş bunu yaymak için ise sanat, çok geniş kapsamlı bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Urartular ve tüm eski doğu dünyasının sanatçıları içinde bu dönemlerde din, sanatın asıl kaynağı olmuştur. Bu nedenle Urartu sanatçıları, hiçbir zaman eserlerini üretirken özgür ve bilimsel düşünmemiştir. Bütün düşünceleri, yönetim düzenleri, toplum kurumları aşırı merkeziyetçi Urartu krallığının tekelinde olan dinle sınırlandırılmıştır¹⁰. Urartu Krallığı'nın dini, yazılı kaynaklara ve betimli sanat eserlerinden elde edilen bilgilere göre bu krallığı çevreleyen Ön Asya devletlerinin dinlerine sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Urartuların panteonu hakkında bilgi veren, Kral İspiuni ve oğlu Menua dönemlerine ait "Meherkapı" yazıtında 79 tanrı arasında Haldi, Teişeba ve Şivini olmak üzere üç baş tanrıdan bahsedilmektedir. Haldi devletin baş tanrısı ve savaş tanrısıdır. Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının bazıları aynı kökenden geldiği bilinmektedir. Teişeba Hurriler'in baş tanrısı ve Hititler'de fırtına tanrısı Teşup ile aynıdır. Ayrıca Teşup'un eşi "Hepat", Urartu tanrısı Teişeba'nın eşi "Huba" adını taşımaktadır. Urartu tanrılar aleminde birinci sırada yer alan tanrı Haldi, genellikle aslan üzerinde ayakta duran bir insan sekinde betimlenmiştir (Levha Ia)¹¹. Urartuların törenlerinde Haldi, çoğunlukla asker görünüşündedir. Urartu tanrıları arasında ikinci sırayı Teişeba almıştır. Fırtına tanrısı niteliğinin yanında savaş, kötü hava ve su afetleri ile ilgilidir. Boğa üzerinde dururken betimlenmiştir (Levha Ib)¹². Üçüncü tanrı, güneş tanrısı Şivini'dir. Asur güneş tanrısı Şamas'ın kutsal sembolü kanatlı güneş kursu Şivini'nin de sembolüdür. İspuini'nin gösterdiği askeri başarılar, Urartu devleti ve dini yapısı üzerinde önemli düzenlemeler yapmasına yardımcı olmuştur. Özellikle Urartu Devlet dini bu kral zamanında şekillenmiş ve Urartu Dini ile ilgili düzenlemeler İspiuni tarafından kaleme alınmıştır¹³.

Tapınak ve dinin hizmetindeki kaya yapılarının inşası ile birlikte mimari, konuya önemli katkı sağlar. Ölü gömme gelenekleriyle de dini düşünceler açıklanabilmektedir. Ayrıca sanatta yer alan konu, örge ve sembollerin dinsel tarihi yorumları da dinsel kaynak oluşturmaktadır¹⁴.

¹⁰ Belli 1982, 68.

¹¹ Belli 1978, 164. Res.3

¹² Salvini 2006, Kapak Resmi.

¹³ Çilingiroğlu 1997, 30.

¹⁴ Salvini 2006, 196.

I-Urartu Dinin Genel Yapısı

Urartu Devleti feodal bir devletti ve şehirler merkezden gelen memurlarla yönetilirdi. Yönetim böyle olmakla birlikte merkezi din de büyük önem taşımakta devlete dini bir karakter kazandırmaktaydı. Urartuların dinleri ve inançları hakkında bilgimiz oldukça sınırlıdır¹⁵. Çivi yazısı belgelerin içinden derlenebilenler ve kabartma resimlerden öğrenilenler ile sınırlı bir bilgi oluşturulabilir. Örneğin Urartularda büyü ve diğer benzer inançlar hakkında bilgimiz yoktur¹⁶. Urartuların en önemli tanrısı Haldi'dir. Haldi savaşa çıkan kralı kutsayan savaş tanrısı idi. Köken olarak bu tanrının, Urartu Devleti oluşurken en güçlü olan boyun tanrısı olduğu düşünülmektedir. Krallar savaşı kazanmak için Haldi'ye yakarır, kazanırlarsa da diktikleri yazıtlarda ilk Haldi'nin adını anarlardı. Yapılan yapıların çoğu Haldi adına yapılırdı. Haldi'nin karısı ise Arubani idi. Ancak Arubani bir ana tanrıça kadar önemli değildi. Panteonda Haldi'den sonra gelen tanrı fırtına tanrısı olan Teişeba idi¹⁷. Bunun Hurri-Hitit tanrısı Teşup ile bir olduğu düşünülmektedir. Urartu sanatında boğa üzerinde gösterilmiştir. Karısı Huba ise Hepat'ın karşılığı olarak düşünülmektedir. Üçüncü sırada ise Güneş Tanrısı Şivini vardır. Bu tanrı da Asur Güneş tanrısı "Şamaş" ve Hurri tanrısı "Şimigi" ile aynı tanrı olarak kabul edilir. Buradan görüldüğü gibi Urartu panteonu en önemli tanrılar itibarı ile başta Hurri olmak üzere yabancı kültürlerin etkisindedir. Devlet dini yaratma çabalarının yanında krallık içindeki her topluluğa dini özgürlük vererek birlik korunmaya çalışılmıştır.

a)-Urartu Dini Hakkında Bilgi Aldığımız Kaynaklar

Urartu krallığı'nın dini, Anadolu ve komşu devletlerinin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dinde yerli Urartu öğelerinden başka, Anadolu (Hurri-Hitit) Mezopotamya (Asur-Babil) ve İran öğelerine de sık sık rastlanılmaktadır. Urartu dini ile ilgili bilgilerimizi iki kaynaktan öğrenmekteyiz: İlki çivi yazılı kaynaklar, ikincisi kabartma ve resim sanatıdır¹⁸. Hitit imparatorluğuna ait binlerce çiviyazılı kil tablet ele geçirilmesine karşın, Urartularda şimdiye kadar yalnızca 15 adet kil tablet bulunmuştur. Bu nedenle Urartu dini ile ilgili bilgileri, sayıları 300'ü geçen taş ve kayalar üzerine yazılan çivi yazılı kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Ancak bu kaynaktaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bunlar Urartu krallarının askeri eylemlerinden, inşa faaliyetlerinden ve dinsel yapılarından söz ederler. Taş yazıtlarda

¹⁵ Akurgal 1989, 78.

¹⁶ Piotrovsky 1965, 41.

¹⁷ Piotrovsky 1965, 42.

¹⁸ Piotrovsky 1965, 37.

kült, mitoloji, hukuk, sosyal ve sınırlı olan çivi yazılı belgelerdeki bilgileri, kabartma ve resim sanatında dinsel konularını yansıtan sahneler tamamlamaktadır (Levha IIa)¹⁹.

b)-Urartu Dininin Kökeni

Urartu dininde Mezopotamya (Assur - Babil), Anadolu (Hurri - Hitit) ve İran etkilerinin izlerine rastlanmaktadır. Urartu dinine ait bir takım özellikler Ön Asya'ya, Akdeniz bölgesine kadar yayılmıştır. Eski Yunan tapınaklarında Urartulara ait veya onların tarzında yapılmış kanatlı tanrıları betimleyen heykelcikler bulunmuştur.

Urartu Krallığı'nın kuruluşunda pay sahibi beylikler tarıma uygun sınırlı arazilere sahipti ve verimli yaylalarda hayvancılık yaparak yaşamlarını sürdürüyordu. Bir lider yönetiminde örgütlenen bu toplulukların topraklarını genişletmek gibi bir politikası yoktu. Zaman zaman karşılaştıkları saldırılar olsa da, savaş ve savaşın başarılı olması yolunda gayret sarf etmesi gerekli bir tanrı kavramı krallık dönemine kıyasla, daha az bir öneme sahipti²⁰. Bölgede, Urartu öncesinde varlıkları bilinen Hurri kökenli halkların baş Tanrısı Teişup'un savaş ile ilişkisi de olasılıkla bu topluluklar üzerinde fazlaca etkili olmamıştır. Krallık öncesinde dinsel inançlar olasılıkla doğa, doğa olayları ve bereketlilik ile ilişkiliydi²¹. Krallık döneminde üretilen birçok malzeme üzerinde tanrılarla ilişkili olarak veya kendi başlarına tasvir edilen aslan, boğa, kartal, yılan, at ve fantastik yaratıklar çeşitli beylikler içinde kutsanan hayvanlardı (Levha IIb)²². Urartu tanrılar listesi içine girdiğini bildiğimiz dağ tanrısı, mağara tanrısı veya göl tanrısı da doğanın veya doğal olayların halklar arasında kutsal bir varlık olarak benimsendiğinin işaretleridir.

c)-Urartu Siyasal Yaşamında Dinin Rolü

Urartu Krallığı'nda din, büyü ve mitoloji bir egemenlik aracı olmuş ve yayılmacı bir politika olarak kullanılmaya başlanmıştır. Urartular ve tüm eski doğu dünyasında bu dönemlerde din, sanatın esin kaynağı olmuştur. Urartulu sanatçılar, eserlerini üretirken bu düşünce altında hareket etmişlerdir. Bütün düşünceleri, yönetim düzenleri, toplum kurumları aşırı merkezîyetçi Urartu Krallığı'nın tekelinde olan dine bağlı olmuştur²³. Urartu dini ile ilgili saptamaların büyük bir çoğunluğunun resmi yani kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu, devlet tarafından desteklenen dini yansıttığı bilinmektedir. Urartu Devleti'nin kurulması değişik inanç, gelenek ve nüfusa sahip toplulukları bir arada tutacak ortak bir değer bulmayı zorunlu kılmış olmalıdır. Bu ortak değer; dindir. Sarduri oğlu İspuini, aşiretleri

¹⁹ Sevin 2003,200.Res. I.

²⁰ Belli 1982, 194.

²¹ Belli 1982, 193.

²² Sevin 2003, 223 Res. I.

²³ Belli 1982, 203.

devlet sistematiği içerisinde birleştirebilmek için dinin toplayıcı etkisinden yararlandı ve bir devlet dini kurulması için gayret gösterdi. Bu yüzden Urartular buyruğuna aldığı beyliklerin dinlerini serbest olarak ibadet etmelerine izin verirdi. Kendileri de o dinlerin tanrılarını kabul ederek zengin bir din mozaiği oluşturmuşlardır.²⁴

d)- Adak Eşyalarının Urartu Dini ve Siyasal Yaşamında Önemi

Urartuların gündelik yaşamlarında dinin ne gibi etkin rol oynadığı ile ilgili mevcut kaynaklar çok kısıtlıdır. Çünkü daha önceden de belirtildiği gibi bu dine ilişkin yazılı metinler çok azdır. Urartu dinine ilişkin bilgileri, kurban metinleri ile bina ve adak yazıtlarındaki kurban listelerinden almaktayız²⁵. Bu konuyla ilgili en eski yazılı kaynak Asurcadır. Yazı karakteri itibarıyla I. Sarduri zamanına ait olduğu düşünülmektedir. Kötü bir şekilde belgelenmiş olan bu metin ne yazık ki kaybolmuştur. Tanrı isimleri korunamamıştır. Orta Asur döneminde de bilinen “ekmeğin bölünmesi” gibi kimi törensel ayrıntılar da içerikte verilmiştir. “Yaşayan koyun” ya da “yaşamın koyunu” gibi kimi terimler de gene Mezopotamya düşüncelerini anımsatır. Örneğin içinde, bir koyunun kefarete nesnesi olarak sarayda arındırma ritualinde yer aldığı namburhi büyü ritüeli buna örnek oluşturur²⁶.

Urartuların kendilerine özgü bir tapınak anlayışları vardı. Çatısı ağır payelerle döşenen görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla birlikte büyük bir dinsel merkez oluşturan bu tapınakların içinde tanrı yontusunun durduğu cella, kare planlı yüksek bir kule biçimindeydi²⁷. Dış yüzlerine tanrılara adak olarak sunulmuş tunç kalkanların asılı olduğu bu yapının önündeki geniş avluda, kurbanlar için taştan sunaklar ve üçayaklı altlıklar üzerinde duran tunç kazanlar bulunmaktaydı (Levha IIIa)²⁸. Sunaklar farklı biçimlere sahip olabiliyordu. Örneğin Toprakkale’de sunak, bazalttan oyulmuş anahtar deliği şeklinde, Çavuştepe ve Altın-tepe’de ise yuvarlak ve alçak kenarlı bir tekne biçimindeydi²⁹. Cella’nın iç duvarları ise mavi ve kırmızının egemen olduğu duvar resimleri ve ender olarak da taş oymalar üzerindeki kakmalarla bezeliydi. Asur Kralı II. Sargon’ un M.Ö. 714 yılında yağmaladığı ve ancak taş kabartmalarından tanıdığımız Musasir kentindeki (Urartular bu kente Ardini adını vermektedir) baş tanrı Haldi’nin tapınağı, alçak kapısı ve cephe düzeniyle

²⁴ Belli 1982, 193.

²⁵ Belli 2000, 223.

²⁶ Belli 1982,194.

²⁷ Çilingiroğlu 2006, 235.

²⁸ Sevin 2003, 222.Res. 3

²⁹ Çilingiroğlu 1994, 73.

³⁴ Erzen 1986, 25.

³⁵ Çilingiroğlu 2006, 235.

farklı olmakla birlikte bir Urartu cellasının önden görünümü hakkında iyi bir fikir vermektedir³⁰. Yunanistan'da Delphi'de bulunan ünlü kehanet merkezi Apollon Tapınağı'nın oynanmış olduğu dinsel rolü, doğuda Musasir Tapınağının oynadığı düşünülür. Urartular bu tapınaklarda tanrılara sunum olarak sunmuş oldukları silahları kutsal olarak benimsemiş olup, bu silahlara da adak adanmışlardır (Levha IIIb)³¹. Çünkü savaşa giderken tanrıların silahlarıyla savaşıp düşmanı bozguna uğratacaklarına inanmışlardır. Özellikle Tanrı Haldi'nin silahları kutsal benimsenmiş olup silahları için kurban törenleri düzenlemişlerdir³².

Kurban törenleri Urartular tarafından sık uygulanırdı. Hatta hangi tanrıya nasıl ve ne kadar kurban verileceğine dair yazılar da vardır. Bunların dışında çeşitli fırsatlarda, kuraklık, kıtlık, savaş gibi olaylarda kurbanlar sunulmuştur³³. Urartu tanrı kültlerinde tapınaklar önem kazanmışlardır. Tapınaklar içinde tanrı figürünün bulunduğu bir oda, avlu ve yan odalardan oluşmaktaydı. Çoğu tapınak birbirine benzemektedir. Ayrıca Urartular tapınakların duvarlarını da çeşitli levhalarla süslüyorlardı. Tapınakların içinde, avluda üçayaklı kazanlar ve tanrı armağanlarının konulduğu masalar, kurbanlık hayvanlar için altınlar da bulunuyordu³⁴.

---

³⁰ Belli 1982, 179.

³⁰ Çilingiroğlu 1997, 68.

³¹ Sevin 2003, 200. Res. 2.

BÖLÜM II

A-URARTU'DA TAPINIM ALANLARI

I-TAPINAKLAR

Urartu'da tapınma yerleri tapınaklar, kutsal alanlar ve mezarlık alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu tapınakları; yoğunluklu olarak kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılardır. Urartu sanatında farklı planlara sahip üç tür tapınak daha vardır³⁵. Bu tapınaklardan ilk gruba giren kare planlı ve cellalı örneklerden şimdiye kadar sekiz tane ortaya çıkartılmış olmasına karşın, diğer iki türe ait sadece birer örnek vardır³⁶. Ayanis Kalesi kazılarıyla birlikte bu sayı dokuza çıkarılmıştır. Kule tipli Urartu tapınaklarına ait örnekler kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir: Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf Kalelerinde inşa edilen tapınaklar Kral Menua dönemine, yani M.Ö. IX. yüzyılın sonlarına aittir. Bu tapınaklardan hangisinin daha önce yapıldığı ise kesin değildir. Ancak Menua tapınakları için Anzavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf şeklinde kronolojik bir sıralama yapmak mümkündür. II. Sarduri tarafından inşa ettirilen Sardurihinli Kalesi'nde (Çavuştepe) biri Tanrı Haldi'ye, diğeri Meherkapı tanrılar listesinde ondokuzuncu sırada yer alan Tanrı İrmuşini'ye ait olmak üzere iki tapınak vardır. Aşağı ve Yukarı Kalelerde yer alan tapınaklardan Aşağı Kale'deki İrmuşini Tapınağı II. Sarduriye ait bir yazıt ile donatılmıştır³⁷. Kral II. Sarduri'ye ait olduğu düşünülen Kayalidere tapınağının yazıtı yoktur. M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısına, olasılıkla II. Arğışti dönemine tarihlenen Erzincan yakınlarındaki Altıntepe tapınağı yer alır. II. Rusa döneminde inşa edilen Toprakkale ve Ayanis tapınakları M.Ö. VII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenir³⁸. Bastam ve Weachram'da aynı döneme ait iki tapınak daha yer alır. Kare planlı, köşelerinde rizalitleri olan Urartu tapınakları yine kare planlı bir cellaya sahiptir. Cellaya her zaman üç kademeli girişi olan dar bir koridorla girilir. Cellanın içi penceresizdir. Cella içerisine ışık sadece koridorun sonundaki ahşap kapı kanatlarının açılması durumunda girilebilir³⁹. Çoğu zaman cellanın arka duvarına yakın bir heykel kaidesi vardır. Kaidenin üzerinde tapınağın adandığı tanrıya ait heykel olmalıdır. Çavuştepe ve Altıntepe tapınaklarında olduğu gibi cellanın iç duvarları çeşitli duvar resimleri ile bezenmiştir. Genel inaniş Urartu tapınaklarının kule tipli olduğu şeklindedir. Yüksek tapınağının çatısının alçak

³⁵ Sevin 2003,216.

³⁶ Çilingiroğlu 1997,67.

³⁷ Sevin 2003,216.

³⁸ Çilingiroğlu 1997,67.

³⁹ Çilingiroğlu 1998, 230.

piramidal ya da düz bir çatı ile örtüldüğüne inanılır⁴⁰. Tapınakların hemen hepsinde önlerinde açık bir avlu ve bazılarında avlunun etrafında sütunlu bir galeri yer alır. Tapınma töreninin önemli bir bölümü tapınağın önündeki açık avluda gerçekleşmesi tahmin edilmektedir. Çavuştepe, İrmuşini (Aşağı Kale Tapınağı) ve Kayalidere tapınaklarından anlaşıldığı kadarıyla, avlunun tabanı yassı plaka taşlarla kaplanmıştır. Bu özellik estetik açıdan değerlendirileceği gibi; yoğun bir kullanımın getirdiği zorunluluk da olabilir. Avlunun içinde ve genellikle tapınak kapısının karşısında kerpiçten veya taş bloklardan yapılmış bir platform vardır. Bu platform tapınmayı veya kutsal töreni yöneten rahibin durduğu yerdir (Levha IVa)⁴¹. Avlunun bir kenarında, tapınmanın en önemli bölümünün gerçekleştirildiği kurban sunağı yer alır. Kurban sunağı Çavuştepe ve Toprakkale’de olduğu gibi sabit bir sunak olabilir.⁴² Ancak taşınabilir kurban sunaklarının da kullanılmış olması gerekir. Çünkü birçok Urartu tapınağının avlusunda veya yakın çevresinde kurban sunağı bulunamamıştır. Sabit kurban sunaklarında kesilen kurbanlık hayvanların kutsal sayılan kanları bir kanal ile avlunun dışına, surların içindeki kanallara yönlendirilmiştir. Büyük olasılıkla kurban kanları bir kap içinde toplanmış ve dini törenin çok önemli bir diğer bölümünde libasyon için kullanılmıştır⁴³.

Dini törenlerde temel tapınma kurbanlık hayvanların tanrı için kesilmesidir. Ancak Müsasir tapınağının çiziminde görülen ve Kayalidere tapınağının avlusunda ortaya çıkarılan üçayaklı kazan kalıntılarında anlaşıldığı gibi, tanrılara sıvı kurban da adanmış olunmalıdır (Levha IVb)⁴⁴.

Bu iki kurban töreninin aynı tapınma içinde yer alıp almadığı kesin değildir. Çeşitli kazılarla ortaya çıkarılan bazı tunç kemer ve adak levhalarında görüldüğü gibi, kazanların dışında, çok büyük boyutlu küplerin de libasyon amacı için kullanıldığı kesindir. Ayanis kazılarında “Payeli Salon” olarak adlandırılan alanda ortaya çıkarılan, dışa dönük ağız kenarlı ve olasılıklı resim yazıtlı ve geometrik bezemeli küp ve pişmiş toprak küvet bu amaç için kullanılmış olabilir (Levha Va)⁴⁵. Ayanis Kalesinde ortaya çıkartılan küpün çok yakın benzerleri bazı Urartu kemerleri üzerinde libasyon amacı için kullanılırken betimlenmiştir.

Tapınaktaki dinsel törenlerin ne zaman ve nerede başladığı ve nasıl bir gelişim izlediği bilinmemektedir. Olasılıkla günün erken saatlerinde başlayan törenin ilk aşamasını

---

⁴⁰ Çilingiroğlu-French 1991, 97.

⁴¹ Sevin 2003, 230. Res. Orta.

⁴² Burney 1966, 71.

⁴³ Çilingiroğlu 1993, 6.

⁴⁴ Çilingiroğlu 2008, 38. Res 17.

⁴⁵ Sevin 2003, 218.

saraydaki hazırlıklar almalıdır⁴⁶. Burada tören giysilerini kuşanan kral ve krali kişiler, yanındaki hizmetçilerin taşıdığı bir şemsiye altında ve standart taşıyan rahip veya rahibelerin eşliğinde, tapınmanın gerçekleşeceği alana doğru ilerlerler⁴⁷. Urartu mühür sanatında gördüğümüz birçok mühür baskısı bu olayı betimlemektedir. Toprakkale ve Karmir Blur'da bulunan bazı mühür baskıları üzerinde kralın arkasında şemsiye taşıyan hizmetkârların eşliğinde ilerlediğini görmek mümkündür. Bir Urartu kralının, hizmetkârının taşıdığı bir şemsiye altında, törene doğru ilerlediğini gösteren bir başka öрге II. Rusa'ya ait olan ve Bastam'da bulunan bir mühür baskısıdır. Mühür baskısı üzerinde kral bir aslan ve boğa motifinin arkasında yer almakta ve tapınma yerine doğru yürümektedir.

Tapınağa veya kutsal alana ulaşan kral ve tapınmayı gerçekleştirecek prens veya yöneticinin etrafında rahipler ve törenle ilgili diğer kişiler yer alır. Bu tür törenlere halkın da katıldığı konusunda hiçbir kanıt yoktur. Tapınakların inşa edildiği kalelerin yöneticilerin yaşadığı, halkın ise ancak bir tehlike sırasında sığındığı yerler olduğu dikkate alındığında, halkın bu tapınmalara katılmaya hakkı olmadığı önerilebilir⁴⁸. Avlunun içinde, belki de etrafındaki portikolarda⁴⁹ tapınmaya katılmak için toplanan kale sakinleri için en önemli olay niteliğini taşır. Birçok Urartu adak levhası üzerinde kurbanlık hayvanların getirilişi levhanın ana konusunu oluşturmaktadır. Kurbanlık hayvanlar dini görevliler tarafından getirilir. Bazı adak levhalarının üzerinde görüldüğü gibi bu görevlilerin bazıları kadındır. Bu durumda Urartu tapınaklarında yapılan dini törenlerde kadınların da görev aldığı gibi önemli bir sonuca varmak mümkündür. Meherkapı tanrılar listesinde varlığını bildiğimiz Arubani, Hupa ve Tuşpa gibi tanrıçalarla ilgili tapınmalarda rahibelerin öncelikle görev almış olması gerekir⁵⁰.

Tapınaklarda veya diğer tapınım alanlarında hangi tür törene hangi sayıda hayvan kurban edildiği bilinmemektedir. Urartu'da kutlanan törenlerin türü ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Törenlerle ilgili bir diğer husus ise savaş hazırlığı esnasında, Urartu krallarının yıllıklarında ordunun başında belki savaş arabası içinde ve elinde kutsal silahı ile baştanrı Haldi'nin yer aldığı dikkate alınır, sefer öncesi törenlerin gerçekleştirildiği de önerilebilir. Baharın gelişi ile yapılan bazı libasyon törenleri ile ilgili ipuçları da bazı yazıtlarda bulunabilir. Meherkapı yazıtında Urartu panteonunda yer alan tüm tanrılar için kaç adet kurban kesileceği verilmesine karşın, bu sayıların hangi tören için hangi zaman dilimi

⁴⁶ Çilingiroğlu 1998, 229.

⁴⁷ Sevin 2003, 220.

⁴⁸ Çilingiroğlu 1998, 230.

⁴⁹ Portiko: bir yapının, özellikle bir tapınağın, üstü kapalı, duvar ya da sütunlarla desteklenmiş bölümü.

⁵⁰ Çilingiroğlu 1998, 231.

içinde veya hangi kentte kesileceğini vermemektedir. Baş tanrı Haldi için 17 sığır ve 34 koyun bir günde mi, bir haftada mı, bir ayda mı yoksa bir yılda mı kesilmesi açık değildir. Aynı şekilde listenin ikinci sırasında Teişeba içinde 6 sığır ve 12 koyun, Şivini için 4 sığır ve 8 koyunun hangi aralarla kurban edileceği bilinmemektedir⁵¹. Meherkapı tanrılar listesinde toplam 110 sığır ve 310 koyun kurbanı gerekli görülmüştür. Bu sayılar resmi devlet dininin kesilmesini emrettiği sayılardır. Bu sayıya halkın tapınmalarında ve ölü gömme törenlerinde kesmesi gerekli olan kurbanlık sayısı dâhil değildir⁵². Ekonomisi özellikle hayvancılığa dayalı Urartu için her gün bu sayıda kurban kesmek ne derece doğrudur bu tartışılır. Ancak Meherkapı listesinde verilen kurbanlık hayvan sayılarının, başkentte yapılan törenlerde mi yoksa tüm Urartu ülkesinde gerçekleştirilecek törenlerdeki asgari sayılar mı olduğu bilinmemektedir⁵³. Meherkapı kurban listesi bir günlük kurban listesini vermekten çok, listedeki tanrılar için yapılacak törenlerdeki kurbanlık sayılarını belirtmektedir. Ancak belli bir tanrı için her gün tören yapılmayacağına göre bir yılda kesilen hayvan sayıları daha makul bir düzeye inebilir. Dini törenlerde kurban edilen hayvanların neler oldukları Meherkapı yazıtında belirtilmiştir⁵⁴. Sığır ve koyun törenlerinde özellikle seçilen hayvanlardır (Levha Vb)⁵⁵. Birçok bezemeli Urartu kemer veya adak levhası üzerinde boğa veya keçinin kurbanlık olarak seçildiği betimlenmiş ve Çavuştepe’de sunağın hemen yanında kurban edilmiş bir keçi kafasına rastlanmış olmasına karşın, koyunun kurbanlık olarak betimlenmemiş olması şaşırtıcıdır. Aynı şekilde deve veya at kurbanı ile ilgili de Urartu yazılı bilgi kaynaklarında bilgi yoktur⁵⁶.

Tapılacak tanrı ve tanrıçalar için gerekli sayıdaki ve türdeki hayvanlar tapınak avlularında yer alan kurban sunaklarında kurban edilmişlerdir. Kurban edilen hayvanın daha sonra parçalanarak tanrıya sunulduğunu önermek, M.Ö. ikinci bin yıl Anadolu geleneklerini dikkate alması olasıdır⁵⁷. Yeşilalıç kutsal alanındaki niş içinde yer alan yazıtta “*küçük bir koyun Haldi’ye parçalarlar(?)*” şeklinde çevirisi, kurbanlık hayvanların bir kısmının kurban edildikten sonra tanrılara sunulmak üzere parçalandığı kabul edilir. Urartu tapınaklarının cellalar içinde kurbanlık hayvanların tanrıya sunulduğu platform, Altıntepe tapınağının cellasında yoktur. Birçok Urartu kaya mezarında veya Analıkız açık hava kutsal alanında böyle platformları bulmak mümkündür. Oldukça dar olan cellalarda, yan duvarlara paralel

---

⁵¹ Belli 1982, 192.

⁵² Çilingiroğlu 1998-229.

⁵³ Sevin-Belli 1999,37.

⁵⁴ Belli 1998,31.

⁵⁵ Sevin 2003, 202.Res. alt.

⁵⁶ Çilingiroğlu 1998, 229.

⁵⁷ Erzen 1978, 73.

şekiller yapmak cella alanını daha da daraltabilirdi. Eğer kurban etinin bir bölümünün cella içindeki tanrı heykeline sunulduğu benimsenecek ise bunun taşınabilir sofa veya masalar ile yapılması gerekir⁵⁸. Nitekim birçok Urartu adak levhası üzerinde tanrıya taşınabilir masalarda sunu yapıldığı görülebilir. Birçok Urartu betimlemelerinde gördüğümüz sunu masalarının yakın benzerleri çeşitli Urartu kazılarında bulunmuştur. Özellikle Adilcevaz'da bir mezar içinde ele geçen üçayaklı masalar önemli bir örnektir. Bunların dışında mezarlardan veya yerleşim yerlerinden ele geçen çok sayıda masa kalıntısı vardır.

Kurban öncesi avluda gerçekleştirilen tören sırasında tapınak kapısının kapalı olduğunu benimsemek gerekir. Urartu kule tipli tapınaklarında cellaya varan dar koridorun sonunda, olasılıkla ahşap bir kapı vardır⁵⁹. Bu kapı açılmadıkça tanrı heykeli üzerine veya cellanın içine gün ışığının girmediği daha önce belirtilmişti. Kurbanlık hayvanın kurban edilmesinden sonra, bu hayvana ait pişmiş veya pişmemiş parçaların cellaya götürülebilmesi için kapının açılması gerekecektir. Kapının açılması ile koridorun tam karşısında, bir başka anlatım ile gün ışığının en yoğun ve doğrudan girebileceği noktadaki tanrı heykeli aniden aydınlanacaktır. Gün ışığının tanrı heykeli üzerine düşmesi ile belki de tüm törenden beklenen olay yani epifani⁶⁰ olayı gerçekleşecektir⁶¹. Yapılan dualar, kesilen ve sunulan kurbanlar amaca ulaşmayı sağlayacak ve tanrı insanlara, onların biçiminde görülecektir. Törenin sonunda, bir başka kurban sunuluşuna kadar kapı yeniden kapatılacak ve tanrı karanlık cella içindeki bilinmez dünyasında tanrısal yaşantısını sürdürecektir.

Tapınak avlusunda gerçekleştirilen kurban töreninde kesilen hayvanın tapınım sırasında veya hemen sonrasında pişirilerek törene katılanlar tarafından yenilip yenilmediği bilinmemektedir. Urartu tapınak avlularında kurban etini pişirmeye yarayacak ocaklar ele geçmemiştir. Ancak pişirme işlemi birçok Urartu tapınağında varlığı bilinen yan ve arka odalarda gerçekleşmiş olabilir. Kurban kesme olayının sadece kan akıtmaktan ibaret olmadığı, kesilen hayvanın aynı zamanda yenildiği Hurri ağırlıklı bir panteona sahip olan Hititlerde bilinmektedir. Panteonlarında Teişeba ve Hupa gibi Hurri kökenli baş tanrı veya tanrıçaların yer aldığı Urartu'da da böyle bir geleneği beklemek mümkündür⁶². Ölü gömme törenleri sırasında verilen ölü ziyafetleri ile ilgili betimlemeler ve bunlarla ilgili arkeolojik

---

⁵⁸ Çilingiroğlu 1998, 233.

⁵⁹ Tarhan 1978, 64.

⁶⁰ Epifani: tanrının insanlara insan kılığında görüldüğü an.

⁶¹ Çilingiroğlu 1998, 233.

⁶² Piotrovsky 1969, 845.

belgeler kurbanlık hayvanın ölü gömme töreni sırasında pişirilerek verildiğini kanıtlamıştır⁶³. (Levha VIa)⁶⁴.

Tapınaklarda gerçekleştirilen önemli bir tapınma da tanrılara adak eşyası sunumu olmasıdır. Çeşitli kazılarda ortaya çıkarılan kalkan, miğfer, sadak ve ok ucu gibi birçok Urartu silahı üzerinde, o silahın belli bir kral tarafından belli bir tanrıya, genellikle de tanrı Haldi'ye adandığı yazılıdır. Karmir- Blur kazılarında ortaya çıkartılan Haldi tapınağında ve civarında bulunan çok sayıdaki silah Urartu'daki adak törenler için önemli verilerdir. Karmir-Blur kazıları kalenin "Argiştı oğlu Rusa (II. Rusa-M.Ö. 685-645) tarafından inşa edildiğini ve adının tanrı Teişeba'dan kaynaklanarak Teişebani olduğunu ortaya koymuştur⁶⁵. Aynı kazı alanında bulunan yazıtlar kalenin inşası sırasında tanrı Haldi'ye " *kutsal silahların adandığı*"nı yazmaktadır. Tanrı Haldi'ye adanan kutsal silahların bir kısmı kaleyi inşa ettiren II. Rusa'dan önce hüküm süren krallara aittir. Birçok silahın üzerinde kral Menua, I. Argiştı, II. Sarduri ve I. Rusa'nın adlarını bulmak mümkündür. II. Rusa'dan önceki kralların adını taşıyan eserlerin I. Argiştı tarafından inşa ettirilen Erepueni kentinden Karmir-Blur'a getirildiği kesindir. Söz konusu eserlerden biri üzerinde bu eserin "Menua oğlu Argiştı tarafından Erepueni kenti inşaa edilirken yapıldığı" yazılıdır⁶⁶. Karmir-Blur'da bulunan ve üzerlerinde tanrı Haldi'ye adandığı yazılı olan eserlerin tanrı Haldi için yapılan bir adak töreninin bir parçası olduğu kesindir. Tapınaklara veya kutsal alanlara çeşitli silahları adayarak onları duvarlara asmak veya mekânlara koymak geleneği Kayalidere, Altın-tepe, Toprakkale ve Çavuştepe gibi tapınaklarda gözlenebilir⁶⁷. Toprakkale'de üzerinde adak yazıtları da olan on adet tunç kalkan tanrı Haldi'ye adanan tapınak alanında bulunmuştur. Aynı şekilde Altın-tepe'deki kalkanların da kapı direklerine asılı olarak bulunduğu belirtilmiştir⁶⁸. Çeşitli eşyaların ve silahların tanrılara adak olarak sunulduğunun diğer bir kanıtı, Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında yağmaladığı Musasir kenti ile ilgili belgelerde bulunabilir⁶⁹. (Levha VIb)⁷⁰. II. Sargon'un sekizinci yılı seferi kayıtlarında kutsal Musasir kentinin Haldi tapınağında elde edilen çok miktardaki altın, gümüş, tunç, kurşun, akik ve lapis lazulin yanında çok sayıda kalkan, tunç kap, oktanlık, mızrak, kılıç, ok ve yay

---

⁶³ Piotrovsky 1970, 17.

⁶⁴ Sevin 2003, 195.Res. üst.

⁶⁵ Piotrovsky 1970, 23.

⁶⁶ Piotrovsky 1970, 23.

⁶⁷ Erzen 1962, 47.

⁶⁸ Özgüç 1966, 45.

⁶⁹ Çilingiroğlu 1977, 38.

⁷⁰ Çilingiroğlu 1997, 158.Res.36.

gibi silahlar da ganimet listesi içindedir⁷¹. Bu silahların çeşitli ülke yöneticileri tarafından Haldi'ye armağan olarak sunuldukları kesindir. Asur kralının Musasir kentini yağmaladığını betimleyen Korsabad kabartmasında da, tanrılara sunulan silahların tapınak duvarlarına asıldığı, çeşitli Urartu kralları tarafından armağan edilen heykellerin de tapınak önünde durduğu gözlemlenebilir. Sekizinci seferin kayıtlarında benzer kalkanların, altın olanlarının tapınak cellası içinde bulunduğu yazılıdır. Gerek arkeolojik kazılar gerekse yazılı kaynaklar Urartu'da tanrılar için yapılan "adak sunma" şeklinde bir tapınmanın varlığını ortaya koymaktadır.

a)-Kule Tipi Tapınaklar ve Rekonstrüksiyon

Kule tipli Urartu tapınaklarından günümüze sadece bu tapınakların taş temelleri kalmıştır. Çoğu örnekte kireç taşı ancak bazı durumlarda bazalt/andezit taşı da kullanılarak inşa edilen taş temeller üzerinde kerpiç bir üst yapı vardır⁷². Günümüze ulaşmayan bu üst yapının nasıl olduğu konusu ise Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonu ile ilgili farklı bazı önerilerin yapılmasına neden olmuştur (Levha VIIa)⁷³. Bu öneriler genelde Asur kralı II. Sargon tarafından M.Ö. 714 yılında yağma edilen Musasir tapınağı dikkate alınarak yapılmıştır. Büyük bölümü geçerliliğini yitirmiş olmasına karşın bu öneriler, II. Sargona ait olan ve Korsabad kabartması olarak adlandırılan eser üzerinde betimlenen tapınağın bir Urartu tapınağı olarak benimsenmesinden kaynaklanmaktadır⁷⁴. Sargon'un kayıtlarına göre Musasir kentinde kendisinin tahrip ettiği tapınak tanrı Haldi'ye armağan edilmişti. Ancak tapınağın Urartular tarafından yapıldığı kesin değildir⁷⁵. Tapınak nasıl erişildiği belli olmayan yüksek bir platform üzerinde durmamaktadır. Bilakis tapınak, önündeki açık avludan kolayca erişilebilen ve bazen bir veya iki basamakla varılan bir koridor ve kapıya sahiptir. Musasir tapınağı kesinlikle kule tipli bir bina değildir. Aksine tapınak alçaktır. Tapınağın içine giriş, üzerine üçgen bir mimari öğenin yer aldığı bir kapı ile sağlanmıştır. Kapının iki yanında serbest duran iki paye, payelerin iki yanında üzerlerinde kalkanların asılı durduğu duvara yapışık iki çift paye vardır. Platform üzerinde, kapının iki yanındaki serbest payelerin önünde iki mızrak, iki kapı bekçisi ve Sargon'un tapınağın yağmasını anlattığı sekizinci seferin kayıtlarında Sarduri oğlu İşpuini tarafından döküldüğü yazılı olan, bir inek ve bir buzağı heykeli vardır⁷⁶. Tapınağın önünde

---

⁷¹ Çilingiroğlu 1984, 27.

⁷² Çilingiroğlu 1997, 67.

⁷³ Sevin 2003, 216. Res. Üst.

⁷⁴ Çilingiroğlu 1997 158.

⁷⁵ Çilingiroğlu 1997, 70.

⁷⁶ Çilingiroğlu 1997, 70.

üçayaklar üzerinde duran iki tunç kazan ve tapınağın çatısında bir mızrak yer almaktadır. Korsabad kabartmasında tapınakla ilgili olarak betimlenen her şey, mimari dışında Urartu öğeleridir. Yüksek bir platform üzerinde alçak bir yapı olarak betimlenen tapınak ise kesinlikle Urartu tapınağı değildir. Asurlu sanatçının hiçbir değişiklik yapmadan betimleyerek bize aktardığı bu tapınak, bir Musasir tapınağıdır ve Musasir kentinin Urartular'ın eline geçtiği İşpuini döneminden önce inşa edilmiştir. Tapınak üzerinde görülen ve bizi tapınağın bir Urartu yapısı olduğuna yönlendiren öğeler ise tamamıyla taşınabilir elemanlar olup kentin Urartular tarafından ele geçirilmesinden sonra, bir başka deyişle, Musasir tapınağının Tanrı Haldi'ye adanması ile birlikte tapınak üzerine koyulmuşlardır. Bu nedenle Urartu tapınağının kökeni veya yeniden kurulması ile ilgili yapılacak her türlü tartışma Musasir tapınağından bağımsız olarak yapılmalıdır⁷⁷.

Urartu kule tipli tapınaklarının ne tür çatı ile örtüldüğüne ait arkeolojik belgeler yoktur. Ancak İran'daki Zendan-i Süleyman veya Kabah'-i Zarduşt gibi Ahamenid kule tapınakları dikkate alınırca Urartu tapınaklarının da alçak bir piramidal çatı ile örtüldüğü söylenebilir. Tapınak duvarlarında pencere olmaması büyük olasılıktır. Cellaya ışık sadece kapının açılması durumunda girebilirdi. Yukarıda sayılan özellikleri ile Urartu kule tipli tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nasıl ve nereden geldiği kesin değildir⁷⁸. Urartu'da inşa edilen en erken kule tipli tapınağın gelişmiş şekli ile karşımıza çıkışına dikkat etmek gereklidir⁷⁹. Bu durum Patnos Aznavurtepe'deki tapınağın mimari gelişimini M.Ö. IX. yüzyılın sonuna gelmeden tamamlamış olduğunu gösterir. Böyle bir mimari gelişim için ise uzun bir süre gereklidir. Urartu beylikler döneminden M.Ö. IX. yüzyıla kadar bu gelişimin gerçekleşebileceği yeterince uzun bir dönem vardır. Ancak Urartu halkının bu erken dönemde, bu tip yapılar inşa ettiklerine dair hiçbir kanıt yoktur⁸⁰.

1- Altıntepe Tapınağı

Altıntepe, şehir merkezine 15 km. uzaklıkta, Erzincan-Erzurum karayolunun 100 m. kuzeyinde yer almaktadır. Günümüze kadar ulaşabilmiş en sağlam Urartu şehirlerinden birisidir. 1959 yılında yapılan bilimsel kazı ve araştırmalarda iç içe iki kale duvarı ile korunan tapınak-saray kompleksi, mezarlar, konutlar ve çok sayıda arkeolojik eserler ortaya çıkarılmıştır. Höyükte bulunan ve M.Ö. VIII. yüzyıla ait eserler arasında, fildişi ve madeni

⁷⁷ Çilingiroğlu 1997, 70.

⁷⁸ Çilingiroğlu 1997, 71.

⁷⁹ Çilingiroğlu 1997, 72.

⁸⁰ Çilingiroğlu 1997, 72.

eşyalar, miğfer ve kalkanlar, seramikler ve duvar resimleri bulunmaktadır. Çivi yazılı tunç eşyada, kral adları bulunmuştur. Altintepe buluntularında tanrı, insan, hayvan figür ve motifleri önemli yer tutmaktadır. Altintepe kalıntıları, tapınak-saray kompleksi, sütunlu kabul salonu, açık hava tapınağı, üç adet mezar ve depo binasından oluşmaktadır (levha VIIb)⁸¹. Dinsel inançlarında stellere tapmaya özel önem veren Urartular, bu ibadetlerini açık havada yapıyorlardı. Açık hava kutsal alanlarının yanında Urartuların kendilerine özgü bir tapınak anlayışları vardı⁸². Çatısı ağır payelerle döşenen görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla birlikte büyük bir külliye oluşturan bu tapınakların içinde tanrı yontusunun durduğu cella, kare planlı yüksek bir kule biçimindeydi. Dış yüzlerine tanrılara adak olarak sunulmuş tunç kalkanların asılı olduğu bu yapının önündeki geniş avluda, kurbanlar için taştan sunaklar ve üçayaklı altlıklar üzerinde duran tunç kazanlar bulunmaktaydı.

Mimarisi kadar buradan gerçekleştirilen libasyon kurbanı açısından da önemli olan Altintepe kutsal alanı burada ortaya çıkartılan mezarların kuzeydoğusunda ve 1 nolu mezara bitişik olarak ortaya çıkarılmıştır⁸³. 7.75 metre genişliğinde ve 11.70 metre uzunluğunda olan alanın üstü açıktır. Bir açık hava kutsal alanı olan Altintepe'nin kuzey duvarına yakın bir noktada kaidelerin üzerinde durdukları anlaşılan ve boyları 2.30 metreyi bulan dört adet stel ortaya çıkarılmıştır⁸⁴. Stellerin ikincisinin önünde ise çapı 0,50 metre olan daire şeklinde bir libasyon sunağı bulunmuştur⁸⁵. Bu kutsal alan içerisinde en önemli tapınma olan libasyon gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Altintepe'de, tapınağın güneyine ve hafifçe yüksek bir seviyeye kurulan saray veya kabul salonu, dikdörtgen planlı, sütunlu, içten 44 x 25.30 m. ölçüsünde büyük bir binadır. Kabul salonunun kuzey duvarı, tapınak stoasının güney duvarını kısmen kesmiş onun bir parçası üstüne inşa edilmiştir. Sarayın yalnızca kuzeydoğu dar cephesinin kazısı tamamlanmamıştır. Kerpiç duvarların kalınlığı 3 m. dir. Düz çatıyı 1.50 m. çapındaki yuvarlak taş kaidelere basan ve üç sıra halinde düzenlenen, altışar sütunun oluşturduğu, 18 kalın sütun taşımaktadır. Üç tarafta hole açılan oda yoktur. Geriye kalan tek olanak bu odaların, kazısı tamamlanmamış olan kuzeydoğu dar cepheye inşa edilmiş olabileceğidir⁸⁶.

---

⁸¹ Çilingiroğlu 1997, 68.Çizim 4.

⁸² Özgüç 1966, 28.

⁸³ Özgüç 1966, 28.

⁸⁴ Çilingiroğlu 1998, 234.

⁸⁵ Özgüç 1966, 28.

⁸⁶ Çilingiroğlu 1998, 235.

Altın-tepe kazılarında elde edilen bulgular Urartu dininin olduğu kadar, sanatı ve mimarisinin tanıtılmasına da büyük katkı sağlamıştır. Buna göre iç içe iki kale duvarı ile korunan tepede, tapınak-saray kompleksi mezarlar, konutlar ve çok sayıda arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır. Buluntular arasında tanrı, insan ve hayvan figür betimlemeleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle kanatlı boğa üstünde uzun giysili, kanatlı tanrı ve kanatlı at betimlemesi ilginçtir⁸⁷. Bunlar Urartu dini, Tanrıları ve inanışlarıyla ilgili bilgileri daha da zenginleştirmektedir. Tapınak planı kare şeklindedir (13.90x13.90 m.)⁸⁸. Duvarlar kalın ve çok iyi işlenmiş üç dizi taşla örtülmüştür. Giriş cephesindeki iki taş basamak 3.80 m. uzunluğundaki koridora, bu da kuzey duvarı dibinde taş heykel kaidesi bulunan cella'ya açılır. Cella 5.20X5.20 m. ölçüsündedir⁸⁹. Cella'da tunç ve demirden ok-mızrak uçları asa veya topuz başları, çanak çömlek ve işlenmiş ağaç plaka gibi, birçok adak eşyası bulunmuştur. Yukarı kısmı kerpiç olan tapınağın içi kırmızı, beyaz, siyah ve maviyle boyanmıştır. Betimler tamamlanamayacak kadar çok tahrip edilmişlerdir⁹⁰. Tapınak 27 X 27 m. ölçüsündeki bir avlunun ortasındadır. Temelleri taş, duvarları kerpiçtir. Tapınağın etrafında, tapınakla avlu duvarları arasında, çok iyi işlenmiş, taştan 20 adet sütun kaidesi vardır. Direkler ahşaptır. Cellanın cephesinde 70 m. çapında ve 20 m. yüksekliğinde 6 sütun kaidesi görülmektedir⁹¹. Taş yerli andezittir. Sütun kaidelerinin tapınağın cephe duvarına olan uzaklığı 7.20 m. ve yan duvarları olanı da 2.50; 3.50; 3.00 m. dir. Bunlar avlunun etrafında üstü örtülü, açık galerinin varlığını göstermektedir. Böylece geri kalan alan, yani, revaklı kısımla tapınak arasının açık kaldığı görülmektedir. Sunak, tapınağın cephesine ve cella'nın tam karşısına yerleştirilmiştir. Tapınak bugüne kadar bulunan Urartu tapınaklarının en iyi korunanı ve bu şekildeki bir bina planının teferruatını gösteren ilk örnektir⁹². Bu tapınak tipi Urartu'ya özgüdür. Mısır ve Hitit tapınaklarından farklıdır. Bu tapınak, yapılan önemli bir Urartu katkısını temsil eder. Çatısının şekli, hala meçhuldür. Esas girişin, semerdam şeklinde örtüldüğünü gösteren olasılık kuvvetlidir⁹³.

Betim altlıklarının üstünde duran, Altın-tepe benzeri üç dikme taş, bunların önünde daha alçak bir altlık üstüne dikilmiş, dalları aşağıda Hayat Ağacı karşısında elleri tapınma durumunda verilmiş bir erkek betisi ve yanındaki testiden oluşmaktadır. Betimde dikme taşlar

---

⁸⁷ Özgüç 1969, 15.

⁸⁸ Çilingiroğlu 1998, 236.

⁸⁹ Çilingiroğlu 1998, 235.

⁹⁰ Çilingiroğlu 1998, 233.

⁹¹ Özgüç 1966, 27.

⁹² Özgüç 1966, 25.

⁹³ Özgüç 1966, 53.

önünde, hayat ağacıyla tapınan bir Urartulu anlatılmaktadır (levha VIIIa) ⁹⁴. Altıntepe alanındaki buluntuların canlandırılabilmesi için eldeki tek veri silindir mühürlerdir. Çoğunlukla aynı görüntüyü veren mühürlerde anlatım tektir. Tapınımın özünü oluşturan ağaç, Tanrı adına tapınılan dikme taşlar önündeki bir altlığa dikilir. Karmir-Blur'da ele geçirilen bir mührde, tören alanındaki üç figürden ikisi elleriyle sıkıca tuttıkları ağaçları getirmektedirler. Yanlarında kurbanlarıyla benzeri pek çok sahne vardır. Çoğunda üçlü düzenlenmiş stellerin önündeki altlık üzerine "hayat ağaçları" dikilmiştir. Özellikle Toprakkale buluntusu ve Elazığ Müzesinde bulunan mühürler bunu çok çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Ölü törenine ilişkin bir sahnede, ölüyü temsilen dikildiği anlaşılan ağaç görüntüyü tamamlamaktadır. Zaten Altıntepe'de stellerin önünde insitu ele geçen sunak da salt sunu çanağını içermemektedir⁹⁵.

2- Çavuştepe Tapınağı

Van'ın 24 km. güneydoğusunda Gürpınar Ovası'ndaki Bol Dağları'nın uzantısında bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kentin adı Sardurhinili yani Urartu dilinde Sarduri'nin kurduğu kent anlamındadır. Kale aşağı ve yukarı olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Kurucusundan dolayı "Sarduhinili" olarak isimlendirilen bu kale iri blok taş ve moloz taştan meydana gelmiştir (levha VIIIb)⁹⁶. Yukarı Kale, Aşağı Kale'den 30 m. yükseklikte olup, içerisinde Haldi tapınağı ile Urartu tanrısı İrmuşini'ye ait bir tapınak bulunmaktadır⁹⁷. Aşağı Kale'de ise yapı kalıntılarına ait temeller, depolar ve mahzenler yer alır. Ayrıca kalenin sarayı da yine Aşağı Kale'dedir. Kaleyi çeviren sur duvarları 800 m. uzunluğundaki bir alanı kaplamaktadır. Sur duvarları kalker blokları halinde doğrudan ana kayaya oturtulmuştur⁹⁸. Kale Urartu Krallığı'nın en parlak döneminde yapıldığından, Urartu mimarlığının görkemi görülmektedir (Levha IXa) ⁹⁹. Günümüze kadar sağlam olarak kalan 5-6 m. yüksekliğindeki kale duvarları ana kayaya yapılan su sarnıçları, su biriktirme yapısı, kült merkezi, kaya poterni, iki ayrı tanrı için yapılan tapınak ve saray yapılarında görülen özenli işçilik krallığın gücünü yansıtmaktadır ¹⁰⁰. Bir diğer özelliği de bölgenin en önemli kült merkezi olmasıdır. İki ayrı tanrıya yapılan kült merkezleri, diğer Urartu kalelerinde görülmemektedir ¹⁰¹. Çavuştepe'de, Aşağı Kale'deki tapınağı Erzen şöyle anlatmaktadır: "Aşağı Kalenin orta

⁹⁴ Sevin 2003, 214. Res. Üst.

⁹⁵ Özgüç 1959,79.

⁹⁶ Çilingiroğlu 1997, 69. Res.34.

⁹⁷ Güzeloğlu 1996, 47.

⁹⁸ Sevin 2003, 214.

⁹⁹ Sevin 2003, 212. Res. Üst.

¹⁰⁰ Erzen 1962, 624.

¹⁰¹ Erzen 1978,85.

kesiminde, geniş bir alana yayılmış durumdadır. Çavuştepe tapınağı, Altıntepe ve ArinBerd'te de olduğu gibi, yalnızca bir cella'dan ibaret olmayıp, depoları ve geniş kabul salonuyla T. Özgüç'ün 'tapınak-saray' olarak nitelendirdiği yapı kompleksini meydana getirmektedir. Öteki Urartu tapınakları gibi cella, köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kare bir plana sahip olup, dıştan 10x10 m, içten ise 4.50 x 4.50 m boyutlarındadır. Cella'nın cephesi kuzey-doğuya bakmakta, önünde 21.50 x 21.50 m boyutlarında ve muhtemelen üç tarafı galerili, zemini düzgün ve dörtgen yassı taşlarla döşeli bir avlunun doğu sınırında üzeri beyaz badanalı kerpiç sekiler, kurban masası ve kuzeyde de yuvarlak bir taş sunak yer almaktadır. Çavuştepe tapınağının kutsal alanı içinde, Altıntepe'de olduğu gibi, muhtemelen farklı dinsel törenlerin gerçekleştirildiği üç adet kurban alanı mevcuttur¹⁰². Urartular tapınakların duvarlarını çeşitli levhalarla bezemişlerdir. Tapınakların içinde, avluda üç ayaklı kazanlar ve tanrı armağanlarının konulduğu masalar, altınlar da bulunuyordu. Urartu'da tapınaklar aynı zamanda ekonomik merkezler de olmuşlar ve tanrı adına hayvan beslenmiş, ekin ekilmiştir¹⁰³.

3-Ayanis Tapınağı

Ayanis Urartu Kalesi Van'ın 38 km. kuzeyinde, Ağartı adlı köyün 500 m. kuzeyinde yer alır. Van Gölü'nden 300 m. içerideki kale deniz seviyesinden 1866 m. yüksekliktedir. Kalenin etrafı 400 x 150 m boyutlarındaki sur duvarları ile çevrilmiştir¹⁰⁴. Kalenin en yüksek noktasında tapınak alanı inşa edilmiştir. Alana girişi kuzeydoğudan açılan bir kapı ile sağlamaktadır (Levha IXb) ¹⁰⁵. Alan 30 x 30 m. ölçülerindedir ve içinde 12.45 x 13.00 m. boyutlarında çekirdek tapınak vardır. Tapınağın, doğu hariç, üç tarafının ölçüleri 2 x 2 m. civarında olan payeler çevirir. Payelerin önünde ahşaptan yapıldığı kesin olan portiko vardır. Çekirdek tapınağın önünde üstü açık bir avlu yer alır. Avlunun ortasındaki yuvarlak planlı yapı, dini törenlerde görev alan kişilerin durması olarak tahmin edilmektedir. Tapınak alanının kuzey bölümünde, avlu zemininin altına yapılmış olan depo odaları bulunmaktadır. Depo odaları birbirlerine açıklıklar ile bağlanmıştır. Depoların tek girişi alanın güneybatısına yapılmış merdivenli bir açıklıktır. Alanın kuzeyinde olan ancak tapınak alanına yapıştırılmış olarak inşa edilen çok katlı mekânlar yer alır. Bu mekânların alan ile bağlantısı kuzey duvarı üzerinde açılmış bir kapı ile sağlanmıştır. Mekânların tapınak alanının dışında başka yapılar ile olan bağlantısı henüz saptanamamıştır ¹⁰⁶.

¹⁰² Özgüç 1969, 80.

¹⁰³ Özgüç 1969, 85.

¹⁰⁴ Çilingiroğlu-Salvini 2001, 13

¹⁰⁵ Çilingiroğlu 1997, 59. Res. 26.

¹⁰⁶ Çilingiroğlu 1997, 71.

Tapınak alanına girişi sağlayan ve alabaster eşik taşına sahip olan kapının önünde ve avlu zemininin hemen altında iki adet yapım diskisi bulunmuştur (Levha Xa)¹⁰⁷. Disklerin üzerindeki yazıtta "Argiştı oğlu Rusa tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edildi" ibaresi vardır.¹⁰⁸ Yazıtta açıkça görüldüğü gibi tapınak alanı Tanrı Haldi için yaptırılmıştır. Alan içinde yaralan tapınak yazıtında da tapınağın yine Tanrı Haldi için inşa edildiği belirtilmiştir. Tapınak alanında ortaya çıkan yüzlerce silah üzerlerindeki yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla silahlar Tanrı Haldi'ye armağan olarak sunulmuştur. Çok sayıda silahın tapınak duvarları üzerine veya payelerin üzerlerine asıldıkları anlaşılmaktadır. Tanrılara sunulan armağanların belli bir süre sonra tapınak alanı içinde olan depolara aktarıldığı ve burada korunduğu görülmüştür. Depoların ulaşılması zor mekânlar olduğu ve buraya yerleştirilen eserlerin dışarıya çıkartılmadığı düşünülmektedir. Bu bir anlamda tapınağının malı olan eşyaların tapınak depolarında süresiz olarak saklandığını düşündürmektedir.

Tapınak depo odalarında adak eşyalarının dışında başka bir buluntu bulunmamıştır. Küpler içinde saklanan tahıl, şarap veya su tapınak alanı depolarında yoktur. Depolara girişi sağlayan mekânın içinde bulunan birkaç kişilik küp ve kazan tapınakta gerçekleştirilen törenlerde kullanılan akdarı ve buğday için kullanılmıştır. Günlük hayatta sıkça kullanılan ve Ayanis Kalesi'nin diğer alanlarında ele geçen kaplar tapınak depolarında bulunmamıştır. Altından yapılmış rozet, aslan, üç ayaklı şamdan ve çeşitli süslemelere ait parçalar tapınak alanının ikinci katındaki mekânlardan düşmüş olmalıdır. Tapınak alanı içinde ortaya çıkartılan buluntular, eğer tapınak işleri ile ilgilenen bazı kimseler (rahip veya rahibeler gibi) var ise onların günlük ihtiyaçlarını karşılayacak türde malzemeler değildir¹⁰⁹. Bunların; insanların ikamet edeceği ve eşyaların saklanacağı bazı mekânlar olduğu ve bu mekân veya yapıların da tapınak alanı ile bağlantılı oldukları düşünülür¹¹⁰.

Tapınak alanına doğudan girişi sağlayan kapının doğusunda ortaya çıkartılan yeni bir payeli yapının tapınak ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayanis kazısının erken yıllarında bulunan ve yayınlarda "Doğu Depoları" olarak adlandırılan mekânlara batıda bitişik olarak inşa edilmiş yeni kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dört adet paye bu alanda çatısı payelerle taşınan bir yapının varlığını kanıtlamıştır. İleride muhtemel yapılacak bir kazıda payelerin sayılarının artacağı olasıdır. Yapının tapınak alanı ile olan bağlantısı henüz bulunamamış olsa da bu bağlantının tapınağın doğusuna yapışık olarak koridorla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Önceki kazı sezonlarında çok sayıda

¹⁰⁷ Çilingiroğlu 1997, 118. Res. 68.

¹⁰⁸ Çilingiroğlu 2006, 75.

¹⁰⁹ Çilingiroğlu 2006, 76.

¹¹⁰ Çilingiroğlu 2006, 77.

küp ve kapıların ortaya çıkardığı alanın bu yapının bodrum katı olduğu anlaşılmıştır. Kuzey güney doğrultuda uzanan ve 10.0 m. derinlikteki koridor içinde iki sıra halinde 18 adet pithos bulunmuştur. Pithosların yükseklikleri 2.15 m. karın çapları ise 1.5 m.'yi bulmaktadır. Bunlar kalede bulunan en büyük pithoslardır. Bazılarının üzerinde basit süslemeler olmasına karşın hiçbir yazı yoktur. 2 ve 4 numaralı pithosların arasına yerleştirilmiş 19 adet farklı formda kaplar ele geçmiştir. Kapların yapılış kalitesi, pişmesi ve işçiliği çok iyidir. Depo içinde mobilya parçaları, iki adet tahrip olmuş yonca ağızlı tunç testi ve bir pithosun yanında ahşap bir kap parçası buluntuların diğerleridir. Alan içinde bir adet tunç miğfer parçası ele geçmiştir¹¹¹.

Tapınak alanından doğrudan bağlantısı olmayan ve yayınlarda "Batı Depoları" olarak adlandırılan kısmında yüzlerce pithos, depolama küpleri ve bulla ele geçmiştir. Pithoslar ve kaplar çok sayıda ince uzun depo mekânları içine yerleştirilmiştir. Batı depolarında ele geçen diğer buluntular arasına kandiller, kap altlıkları ve kazanlar vardır. Batı depolarında bulunan pithosların üzerlerinde kapasiteleri ile ilgili çivi yazıları vardır. Buralarda bulunan eşyaların günlük hayatta kullanılan eşyalar oldukları anlaşılmaktadır. Bullalar üzerindeki yazıtlardan depolarda saklanan bazı malların, krallığın farklı yörelerinden farklı insanlar tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır. Gönderilen mallar arasında saman, buğday ve bitumen vardır. Malları içeren kapların ve pithosların bullalar ile mühürlenmesi ve pithoslar üzerindeki kapasite yazıtları malların bir tür vergi toplama sonunda kaleye geldiğini göstermektedir. Depo mekânları içinde ele geçen taştan yapılmış bir kanal saklanan malların bir şekilde dağıtıldığını da kanıtlamaktadır¹¹². Kalede depolanan tahıl, yağ ve şarap gibi bazı malların kale dışındaki dış kentte yaşayan insanlara ihtiyaç duyulduğu zamanlarda dağıtılmış olduğu düşünülmektedir. Doğu depoları ve tapınak alanları depo mekânları arasında bazı önemli farklar vardır. Doğu depolarında saklanan malların nereden geldiği belli değildir ve bunu belirtecek yazılı kayıt yoktur. Ayrıca saklanan malların ne kadar olduğu pithoslar üzerine yazılmamıştır. Bu depolarda bulunan pişmiş toprak ve tunç kaplar kaliteli prestij mallarıdır. Tapınak alan depolarında günlük kullanıma ayrılmış mal yoktur¹¹³. Bu depolardaki malların Tanrı Haldi'ye, bir başka deyişle tapınağa ait olduğu yazıtlar ile vurgulanmıştır. Batı depolarında ise günlük kullanılan mallar vardır. Batı depolarına giren malların miktarları küplerde yazılıdır. Ve malların kimler tarafından gönderildiği bullalar üzerinde

---

¹¹¹ Çilingiroğlu 1998, 229.

¹¹² Belli 1982, 200.

¹¹³ Çilingiroğlu 2006, 78.

okunmaktadır. Batı depolarına giren malların halka dağıtıldığı gözlenmektedir ve buralarda prestij mallar yoktur¹¹⁴.

Depolar arasında gözlenen bu farkların nedeni batı depolarının toplanan vergilerin saklandığı ve dağıtıldığı bir alan oluşundan kaynaklanmaktadır. Doğal olarak batı depolarındaki malların kalede yaşayanlar tarafından da kullanıldığı kabul edilmelidir. Buraya gelen mallar kalenin envanterine dâhil edilmiştir. Doğu depolarındaki buğday, şarap veya yağ gibi malların envantere işlenmemesinin nedeni bunların halka dağıtılmadığını gösterir¹¹⁵. Bu durum tapınak alanı içinde saklanan silah ve diğer malların ve doğu depolarının içinde bulunan malların tapınağın mülkiyetinde olması ile açıklanmaktadır¹¹⁶.

Tapınak alanın doğusunda ortaya çıkmaya başlayan ve olasılıkla tapınak mülkiyetinde olduğu belirtilen yapının kale içindeki yapılar arasında önemli bir yeri saptanmıştır. Ayanis Kalesi yapım yazıtında bu yapının adı belirtilmemiştir. Yazıtta inşa edilen yapıtlar arasında bir kale ve bir kutsal alanın var olduğu, bunların dışında kale etrafında bir kent, bağlar ve meyve bahçeleri yapıldığı belirtilmektedir. Ancak yazıtın inşa faaliyetleri ile ilgili 6. satırının yarısı ve 7. satırın tümü boş bırakılmıştır¹¹⁷.

Tapınak alanında ve doğusundaki payeli salonda yılın farklı aylarında yapılan dini törenler gerçekleşmiş olmalıdır. Bu törenlerde ve din ile ilgili diğer işlerde görev alan insanlar bu yapılarda yaşamış olabilirler. Tapınak alanın balkon gibi olan ikinci katından düşen altın eşyaların bu kişilere ait olması mümkün görülmüştür. Birçok betimli eser üzerinde dini törenlerde görev alan rahip ve rahibelerin var olduğu ve bu kişilerin kurbanlık hayvanları taşıdıkları ve ellerinde standart tuttıkları görülmektedir. Bazı eserler üzerinde balık şeklinde bir pelerin taşıyan rahiplerin var olduğu bilinmektedir. Rahipler ile ilgili olarak Urartu yazıtlarına çok fazla bilgi yansımamış olsa da, bazı kişilerin tapınakta görev almasının gerekli olduğu ve görev almak istemeyenlere, tarladan taş toplama cezası verildiği bilinmektedir¹¹⁸. Urartu kaleleri içinde yer alan bazı yapıların tapınak mülkiyetinde oldukları ve bu binalarda rahip ve rahibelerin ikamet ettikleri düşünülmektedir. Tapınağa sunulan çok sayıdaki canlı kurban veya diğer armağanların tapınağın malı olduğu ve tapınak alanlarında özellikle saklandığı benimsenen bir görüştür. Tapınağın zenginleşmesine bu armağanlar katkıda bulunduğu gibi yine tapınağın mülkiyetinde olan arazilerden elde edilen tahıl, şarap

---

¹¹⁴ Çilingiroğlu 1998 229.

¹¹⁵ Çilingiroğlu 1998, 229.

¹¹⁶ Çilingiroğlu 2006, 75.

¹¹⁷ Çilingiroğlu 2006, 76.

¹¹⁸ Çilingiroğlu 1997, 229.

ve yağ gibi mallarda bu zenginliği artırmış olmalıdır¹¹⁹. Urartu resmi dinini oluşturan erken Urartu krallarının bu zenginliğin krallık yararına kullanılması konusunda önlemler aldıkları kesindir. Çeşitli tanrılara kesilen binlerce kurbanlık hayvanın krallık, tapınak ve halk arasında paylaştırılmış olması kaçınılmazdır. Tapınak zenginliğinin krallığa nasıl bir katkısı olduğu Urartu krallarını bu zenginliğin paylaşılmasında ne kadar ve nasıl pay aldıkları hala bilinmeyen noktalardandır. Urartu krallarının dini işlerle ne kadar ilgili oldukları veya kendilerinin başrahip gibi bir sığata sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Bütün bu bilinmezlere rağmen kale yapılarını kale içindeki dağılımları ve işlevleri arasındaki farklılıklar, tapınak mülkiyetine ait bazı yapıların var olabileceğini, yapıların, içlerindeki malların ve hatta tapınağa gelir sağlayan bazı arazilerin sahipleri sınıfı tarafından sahiplenildiğini göstermektedir¹²⁰.

4-Toprakkale Tapınağı

Toprakkale, Van il merkezinin kuzeydoğusunda Zimzim dağları silsilesine bağlı kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kuzey - güney doğrultusundaki 400 m uzunluğunda, 60-70 m. genişliğinde ve 200 m. yüksekliğinde kayalıklara oturan kale, Van'a hâkim konumdadır. Kale Urartu kralı II. Rusa tarafından M.Ö. 685-645 tarihleri arasında yaptırılmıştır (Levha Xb)¹²¹. II. Rusa burayı Tuşpa'dan sonra krallığın ikinci idare merkezi haline getirmeyi amaçlamıştır. Kalenin etrafı iri kalker blokları ile oluşturulmuş surlarla çevrilidir. Kalenin iki girişi bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki batı köşeye kaydırılmış ve kulelerle desteklenmiştir. Buradan tapınak ve saraya geçilmektedir. Diğerleri kuzey tarafta olup, atölye, depo binaları ve öteki mekânlara açılmaktadır. Mimari olarak kayaya oyulmuş bir sarnıç, açık hava tapınağı, kuzey doğusunda Haldi Tapınağı ve kerpiç duvar kalıntıları bulunmaktadır (Levha XIa)¹²². Tapınak da yıkılmış olup, taşları etrafa dağılmış durumdadır. Kale, mimarisi yanında, çoğu yurtdışı müzelerinde bulunan fildişi ve madeni küçük eserleri ile de dikkat çekmektedir¹²³.

Toprakkale'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir: Urartu devlet tanrısı Haldi Tapınağı yeniden kazılmış, ana kaya üzerinde dört köşede dört adet tunç temel plakası, altın ve gümüş levhacıklar bulunarak, o zamana kadar ki görüşün aksine, Urartu Haldi tapınağının kare planlı olduğu kanıtlanmıştır. Daha sonra bulunan Urartu tapınakları bu durumu doğrulamaktadır. Toprakkale Tapınağı'nın terasında

¹¹⁹ Çilingiroğlu 2006, 79.

¹²⁰ Çilingiroğlu 2006-78.

¹²¹ Çilingiroğlu 1997, 68.Çizim 5.

¹²² Çilingiroğlu 1997, 70. Res. 36.

¹²³ Çilingiroğlu 1998, 232.

ana kayaya oyulmuş basamakların kaya merdivenleri olmayıp, taş yuvaları olduğu Çavuştepe'deki örnekler analizi olarak gösterilmiş ve bunların ortak bir işlevle kullanıldığı ileri sürülmüştür ki; bu konuda bugün bilim dünyasınca kabul edilmiştir. Haldi Tapınağı alanında Urartu kralı tarafından tanrı Haldi'ye adanmış 1 m. çapında tunç bir kalkan bulunmuştur. Kalkanın üstü aslan ve boğa kabartması friziyle süslü olup, kenarında kralın tanrı Haldi'ye adak yazıtı bulunmaktadır. Kalkan Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde bulunmakta olup, eşi olmayan bir eserdir. Haldi Tapınağının kuzey doğusunda yapılan kazılar sonucunda çok ilgi çekici bir kaya mimarisi elde edildiği gibi, 7 m. yükseklik gösteren kerpiç duvarlı mekânlar meydana çıkarılmış ve şimdiye kadar sarnıç olduğu düşünülen kayaya oyulmuş merdivenli mekânın, araştırmalarla bir depo olabileceği sonucuna varılmıştır.

b)-Kule Tipi Tapınlarda Gerçekleştirilen Dinsel Törenler

Tapınlardaki tapınmaların ne zaman ve nereden başladığı ve nasıl bir gelişim izlediği bilinmemektedir. Olasılıkla günün erken saatlerinde başlayan törenin ilk aşamasını saraydaki hazırlıklar oluşturmaktadır. Burada tören giysilerini kuşanan kral ve krali kişiler, yanındaki hizmetçilerin taşıdığı bir şemsiye altında ve standart taşıyan rahip veya rahibelerin eşliğinde, tapınmanın gerçekleşeceği alana doğru ilerler. Urartu mühür sanatında gördüğümüz birçok mühür baskısı bu olayı betimlemektedir. Toprakkale ve Karmir Blur'da bulunan bazı mühür baskıları üzerinde kralın arkasında şemsiye taşıyan hizmetkârların eşliğinde ilerlediğini görmek mümkündür¹²⁴. Bir Urartu kralının, hizmetkârının taşıdığı bir şemsiye altında, törene doğru ilerlediğini gösteren bir başka motif II. Rusa'ya ait olan ve Bastam'da bulunan bir mühür baskısıdır. Mühür baskısı üzerinde kral bir aslan ve boğa motifinin arkasında yer almakta ve tapınma yerine doğru yürümektedir¹²⁵. Tapınağa veya kutsal alana varan kral ve tapınmayı gerçekleştirecek prens veya yöneticinin etrafında rahipler ve törenle ilgili diğer kişiler yer alır (Levha VIIa)¹²⁶. Ancak bu tür törenlere halkın da katıldığı konusunda hiçbir kanıt yoktur. Tapınkların inşa edildiği kalelerin yöneticilerin, yaşadığı halkın ise ancak bir tehlike sırasında sığındığı yerler olduğu dikkate alındığında halkın bu tapınlara katılmaya hakkı olmadığı aklı gelmektedir¹²⁷. Avlunun içinde, etrafındaki portikolarda törene katılmak için toplanan kale sakinleri için en önemli olay belki de kurban işlemi olmalıdır¹²⁸. Birçok Urartu adak levhası üzerinde kurbanlık hayvanların getirilişi levhanın ana konusunu oluşturmaktadır. Kurbanlık hayvanlar dini görevliler tarafından getirilir. Bazı adak

¹²⁴ Çilingiroğlu 1998, 233.

¹²⁵ Çilingiroğlu 1998, 234.

¹²⁶ Sevin 2003, 216. Res. Üst.

¹²⁷ Çilingiroğlu 1998, 235.

¹²⁸ Çilingiroğlu 1998, 239.

levhalarının üzerinde görüldüğü gibi bu görevlilerin bazıları kadındır. Bu durumda Urartu tapınaklarında yapılan dini törenlerde kadınların da görev aldığı gibi önemli bir sonuca varmak mümkündür. Meherkapı tanrılar listesinde varlığını bildiğimiz Arubani, Hupa ve Tuşpa gibi tanrıçalarla ilgili tapınmalarda rahibelerin öncelikle görev almış olması gerekir. Tapınaklarda veya diğer tören alanlarında hangi tür törene hangi sayıda hayvan kurban edildiği bilinmemektedir. Aslında Urartu'da kutlanan törenlerin türü ile ilgili fazla bilgi yoktur. Urartu krallarının yıllıklarında, ordunun başında belki savaş arabası içinde ve elinde kutsal silahı ile Baştanrı Haldi'nin yer aldığı dikkate alınır, sefer öncesi törenlerinin gerçekleştirildiği düşünülebilir¹²⁹. Baharın gelişi ile yapılan bazı libasyon törenleri ile ilgili ipuçları da bazı yazıtlar da bulunabilir. Meherkapı Urartu panteonunda yer alan tüm tanrılar için kaç adet kurban kesileceğini vermesine karşın, bu sayıların hangi tören için veya hangi zaman dilimi içinde veya hangi kentte kesileceğini vermemektedir. Baştanrı Haldi için 17 sığır ve 34 koyun bir günde mi, bir haftada mı, bir ayda mı yoksa bir yılda mı kesilmiş bilinmemektedir. Aynı şekilde listenin ikinci sırasında Tanrı Teişeba içinde 6 sığır ve 12 koyun, Tanrı Şivini için 4 sığır ve 8 koyunun hangi aralarla kurban edileceği bilinmemektedir.

c)-Kule Tipi Tapınakların Kökeni

Urartu Kule Tipi tapınaklarının kökenini irdelemeden önce, Urartu'da gözlenen diğer tapınak modellerine de bakmamız gerekmektedir. Kuzey Suriye'de M.Ö. birinci binin başlarında Kargamış kentinde inşa edilen dikdörtgen planlı tapınağın Urartu kule tapınaklarına köken oluşturabileceği görüşü de tartışmalıdır. Çünkü plan açısından oldukça farklıdır. Urartu tapınak mimarisinde ikinci örnek olarak karşımıza çıkan Arin-Berd'deki dikdörtgen planlı tapınak, yukarıda sözü edilen Kargamış Tapınağı ile çok yakın bir plana sahiptir (Levha XIb)¹³⁰. Tapınağın köşelerinde kule tipli Urartu tapınaklarında gördüğümüz rizalitler yoktur. Tapınağın cellası diğer Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgen planlıdır. Arin-Berd tapınağının kalede bulunan yazıtlar yardımıyla I. Arğişti dönemine tarihlendiği ve Tanrı İvarşa'ya adandığı bilinmektedir¹³¹. Kargamış Tapınağı, Haberciler Duvarı'nın karşısında, kabartmalı uzun duvarın bir bölümünü sınırladığı kutsal alan içinde yer almaktadır.¹³² Tapınağın ölçüleri 13.0 X 11.80 metredir. Kargamış Tapınağı M.Ö. 900 yılları civarında kral Katuwaş

¹²⁹ Belli 1982, 193.

¹³⁰ Çilingiroğlu 1997, 71. Çizim 6.

¹³¹ Çilingiroğlu 1997, 67.

¹³² Çilingiroğlu 1997, 70.

tarafından kentin Fırtına Tanrısı'na adanmıştır¹³³. Ancak tapınağın yer aldığı kutsal alanın daha erken tarihlenebileceği konusunda veriler vardır. Kargamış tapınağı ile Urartu Arin-Berd tapınağı arasındaki plan benzerliği, Urartu kule tipli tapınaklarının kökeninin M.Ö. birinci binyıl Kuzey Suriye sanatında olabileceği konusunda önerilerin yapılmasına neden olmuştur.¹³⁴ Kargamış planına sahip tek Urartu tapınağının, Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf gibi birçok Urartu kule tipli tapınağından sonra inşa edilmiş olması bu benzerlik için başka nedenler aranmasını gerekli kılmaktadır.

Urartu kralı I. Argiştî'nin saltanatının 5. yılında (M.Ö.782) Gökçe Göl civarında yaptırdığı yeni bir kente Ir(e)puni adını verdiği ve bu kente Hate ve Supani ülkelerinden, birinci ve ikinci yıl seferlerinin sonunda, getirttiği binlerce göçmeni yerleştirdiği bilinmektedir. Arin-Berd kazıları bu kentin, I. Argiştî'nin inşa ettirdiği Ir(e)puni kenti olduğunu ve kent için yaptırılan dikdörtgen planlı tapınağının da aynı kral tarafından, bir Luwi tanrısı olan İvarşa'ya adandığı kanıtlamaktadır¹³⁵. Meherkapı tanrılar listesinde adı geçmeyen bu tanrının M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında Hate ve Supani ülkelerinden Gökçe Göl civarına getirilen göçmenler ile Urartu topraklarında kutsanmaya başladığı kesindir¹³⁶. Bu nedenle Urartu tapınak mimarisindeki tek dikdörtgen planlı örnek olan Arin-Berd İvarşa tapınağı modeli, M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'dan savaş ganimeti olarak alınan savaşçı ve yakınlarının Urartu'nun bir uç bölgesine yerleştirilmesi ile bu topraklara gelmiştir. Doğu Luwi halkı olarak bilinen bu insanlar, beraberlerinde Hate ve Supani ülkelerinden getirdikleri kültürü yeni yerleştikleri kuzey ülkelerinde uygulama şansını kazanmışlar, sonuçta kendi tapınaklarını inşa edebilmiş ve kendi tanrılarına tapınabilmişlerdir. Arin-Berd tapınağının Urartu sınırları içinde tek örnek olarak kalması bu şekilde açıklanmaktadır¹³⁷. Urartu tapınak mimarisinde gördüğümüz üçüncü tapınak tipi ilk iki tapınak planından tamamen farklıdır. Yine tek örnek olarak karşımıza çıkan bu plan, inşa edildiği yörede kule tipli gelenekleşmiş Urartu tapınaklarından etkilenmeden ortaya çıkmış olmalıdır. Bir önceki örnekte olduğu gibi bu tapınak da I. Argiştî dönemine ait olan Arin-Berd kentinde, sitadelin ortasında inşa edilmiştir. Tapınak önde altışardan iki sıra sütuna sahip bir portiko, portikonun arkasında ölçüleri 40 x 8 metreye ulaşan ince uzun bir mekan ve bu mekana bağlı biri cella olan iki odadan meydana gelmiştir. Cella

---

¹³³ Çilingiroğlu 1997, 67.

¹³⁴ Çilingiroğlu, 1997, 72.

¹³⁵ Çilingiroğlu 2006, 72.

¹³⁶ Çilingiroğlu 2006, 78.

¹³⁷ Çilingiroğlu 2006, 73.

olarak tanımlanabilecek odanın ortasında kare planlı bir platform vardır. Platform topraktan yapılmış ve üzeri taş ile kaplanmıştır. Kule tipli Urartu tapınakları ile plan şeması açısından tek benzerliği tapınağın önündeki açık avludur. Tapınak avlusunda sütunlu galerilerin var olduğu kule tipli tapınakları Çavuştepe Yukarı Tapınak ve Altıntepe'de görülebilir. Arin-Berd sütunlu tapınağının Urartu mimarisine nereden ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Bu tip bir tapınak planı da Urartu'ya komşu olan hiçbir ülke mimarisinde yoktur¹³⁸. Urartu dini mimarisinde hiçbir zaman gelenekleşmemiş olan bu tapınak planının Urartu'nun kuzey eyaletlerinde, çeşitli yollarla buraya getirtilen veya burada Urartu'dan önce yaşayan ve Urartulu olmayan bir halk topluluğu tarafından uygulanmış olduğu düşünülebilir. Standart planlı Urartu tapınaklarından çok farklı olan son iki tapınak planının, Urartulu olmayan halkların nüfus aktarımı yoluyla yoğun olarak yerleştirildikleri bölge içinde bulunduğu unutulmamalıdır. Son iki plan şeması Urartu sınırları içinde bir kez bile tekrarlanmamış ve kule tipli standart Urartu tapınak planının Urartu dini mimarisi için gelenekleşmesine olumsuz hiçbir etkisi olmamıştır¹³⁹.

d)-Dikdörtgen Planlı Tapınaklar ve Kökeni

Kuzey Suriye'de M.Ö. birinci binin başlarında Kargamış kentinde inşa edilen dikdörtgen planlı tapınağın Urartu kule tapınaklarına köken oluşturabileceği görüşü de tartışmalıdır. Arin-Berd Tapınağı Kargamış tapınağı ile çok yakın bir plana sahiptir¹⁴⁰. Tapınağın köşelerinde kule tipli Urartu tapınaklarında gördüğümüz rizalitler yoktur. Tapınağın cellası dikdörtgen planlıdır. Arin-Berd tapınağı I. Argiştı dönemine tarihlendiği ve Tanrı İvarşa'ya adandığı bilinmektedir¹⁴¹. Kargamış tapınağı Haberciler Duvarı'nın karşısında, Kabartmalı Uzun Duvarın bir bölümünü sınırladığı kutsal alan içinde yer almaktadır. Tapınağın ölçüleri 13.0 X 11.80 metredir¹⁴². Kargamış Tapınağı M.Ö. 900 yılları civarında kral Katuwaş tarafından kentın Fırtına Tanrısı'na adanmıştır. Ancak tapınağın yer aldığı kutsal alanın daha erkene tarihlenebileceği konusunda veriler vardır. Kargamış tapınağı ile Urartu Arin-Berd tapınağı arasındaki plan benzerliği, Urartu kule tipli tapınaklarının kökeninin M.Ö. birinci binyıl Kuzey Suriye sanatında olabileceği konusunda önerilerin yapılmasına neden olmuştur.

B-AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI

¹³⁸ Çilingiroğlu 2006, 73

¹³⁹ Çilingiroğlu 1998, 233.

¹⁴⁰ Belli 1982, 193.

¹⁴¹ Çilingiroğlu 1997, 72.

¹⁴² Çilingiroğlu 1997, 72.

Urartu'da dini törenlerin gerçekleştirildiği bir başka tapınak türü de açık hava tapınakları veya diğer bir tanımla açık hava kutsal alanlarıdır. En güzel ve gelişmiş örneğini Van Kalesi'nin kuzey eteklerinde gördüğümüz açık hava tapınağı, Arğişti oğlu II. Sarduri tarafından inşa edilmiştir. Yöre halkı arasında "Analıkız" olarak adlandırılan alanda ele geçmiş olan çivi yazılı taş bloklar, II. Sarduri'ye ait en önemli yazıtları oluşturur (Levha XIIa)¹⁴³. Alanın güney fasadı üzerine oyulan iki anıtsal niş ve bu nişlerin önündeki anakayaya oyulmuş düz alan, kutsal alanın temel öğeleridir. Güney fasad boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan platformlar ve batıda kayaya oyulan kurban kanalları, kutsal alanı tamamlayan diğer öğelerdir¹⁴⁴. Platformlar tören sırasında kesilen hayvanların bazı parçalarının tanrıya sunulması için kullanılmıştır¹⁴⁵. Kurban kanlarının veya libasyon sıvısının aktığı kanalların boyutları bu alanda yoğun bir kullanımın varlığına işaret eder. Analı-Kız açık hava kutsal alanında yılın hangi mevsiminde ve hangi amaçla tören yapıldığı bilinmemektedir. Ancak alanın bir açık hava kutsal alanı oluşu, yeni yılın gelişini kutlamak amacıyla bazı törenlerin yapıldığını gösterebilir¹⁴⁶. Analı-Kız kutsal alanına benzeyen bir başka alan Çavuştepe Yukarı Kale'de ortaya çıkmıştır. Burada da anakaya işlenerek elde edilen düz bir kaya fasadı ve bu fasadın önünde yine kayaya oyulmuş geniş bir düz alan vardır. Ancak Analı-Kız'daki nişleri burada bulmak mümkün değildir. Benzer amaçlı bir başka kutsal alan Elazığ Kaleköy kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. İki nişten oluşan kutsal alan Orta Demir Çağ'a aittir. Kalenin bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olmasına karşın nişlerin de Urartu yapımı olduğu kesin değildir.

Altintepe'de bulunan kutsal alan, açık hava kutsal alanları içinde önemli bir yere sahiptir. Mimarisi kadar burada gerçekleştirilen libasyon kurbanı açısından da önemli olan Altintepe kutsal alanı, 1 nolu mezara bitişik olarak bulunmuştur. 7.75 metre genişliğinde ve 11.70 metre uzunluğunda olan alanın üstü açıktır. Açık hava kutsal alanının kuzey duvarına yakın bir noktada kaideleri üzerinde durdukları anlaşılan boyları 2.30 metreyi bulan dört adet stel ve stellerin ikincisinin önünde çapı 0.50 metre olan bir benzeri Ayanis "Payeli Salonda" bulunan daire şeklinde bir libasyon sunağı vardır¹⁴⁷.

---

¹⁴³ Çilingiroğlu 1997, 100. Res. 47.

¹⁴⁴ Çilingiroğlu 2006, 83.

¹⁴⁵ Çilingiroğlu 1998, 233

¹⁴⁶ Çilingiroğlu 1998, 238.

¹⁴⁷ Çilingiroğlu 1998, 237.

a)-Meher Kapı Kutsal Alanı.

Urartu Krallığının dini hakkındaki en ayrıntılı bilgi, kayalıklara oyularak yapılan Meher Kapısı (Mithra Kapısı) yazıtından öğrenmekteyiz. Urartu krallığına ait tüm tanrıların bir sıra düzen içinde sıralandığı bu önemli yazıtta başkent Tuşpa'da tanrılara ne zaman ve hangi tür hayvandan kaç tane kesileceği tek tek belirtilmiştir¹⁴⁸. Tunç kalkan parçası üzerindeki tanrıların doğru bir şekilde tanımlanarak yorumlanmasında, Meher kapısı kaya yazıtındaki bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü kalkan parçası üzerinde birbiri peşi sıra betimlenen tanrıların, Meher Kapısı yazıtında bir sıra düzen içinde belirtilen Urartu Tanrılarını yansıttığı anlaşılmaktadır¹⁴⁹. Meher Kapısı kaya anıtı, Urartu başkenti Van Kalesinin yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda ve ikinci başkent Toprakkale'nin de (Rusahinili) 600 m. batısında bulunmaktadır. Akköprü mahallesi içindeki Meher Kapısının Anzaf Kalelerine olan uzaklığı ise, 6-7 km. kadardır. Yani Meher Kapısı, Van Kalesi ile Anzaf Kalelerinin tam ortasında bulunmaktadır¹⁵⁰. Anıtsal bir görünüme sahip olan Meher Kapısı, Zızmım dağı kayalıklarının güney eteğinde yer almaktadır. Yerden ortalama 17-18 m. yükseklikte bulunan ve oldukça sert bir bileşime sahip olan kalker kayalığının güney yüzünün yontulmasıyla yapılan Meher Kapısı, aynı zamanda bir açık hava kült merkezidir. Ancak Van'ın 60 km.doğusunda Yeşilaliç'ta bulunan benzer biçimli kaya yapısının çevresindeki düzeltilmiş kaya platformunda yer alan stel yuvaları, burada yoktur. Yerden kapıya kayalıklardan oyularak yapılan basamaklardan çıkılmaktadır. Basamakların bir kısmı aşınmasına karşın, büyük bir kısmı günümüze değin varlığını korumuştur¹⁵¹. Meher Kapısının cephesi, güneye bakmaktadır. Ana kaya içine oyularak yapılan yapı, 4 m. yüksekliğinde ve 2.60 m. genişliğindedir¹⁵². Dikdörtgen biçimli kaya nişinin içi, iki ayrı çerçeve ile sınırlanmıştır. İlginç bir görünümüne sahip biçiminden dolayı, günümüze bile halk kaya nişine "Taş Kapı", "Yalancı Kapı" veya "Çoban Kapısı" gibi isimler verilmektedir. Urartu Krallığı döneminde bu tür kaya nişlerine "Haldi Kapısı" adı verilmekteydi. Örneğin Meher Kapısı yazıtı su şekilde başlamaktadır:"*Sarduri oğlu İşpuini oğlu Menua Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar.*" Gerçekten de uzaktan bakıldığı zaman dikdörtgen biçimli kaya nişi, kapı gibi görünmektedir. Yani kaya nişi bu görünümüyle, Urartu tapınak kapılarının benzerini oluşturmaktadır. Urartu Krallığı dönemindeki inanca göre, dağların kapısı olan bu tür kaya nişleri içinden tanrıların çıkacağına inanılmaktaydı Benzer inanç günümüzde de halk

¹⁴⁸ Belli 1982, 191.

¹⁴⁹ Belli 1998, 54..

¹⁵⁰ Belli 1982, 191.

¹⁵¹ Belli 1982, 193.

¹⁵² Çilingiroğlu 1997, 72.

arasında varlığını sürdürmektedir; kaya kapılarının günün birinde açılacağı ve içinden tanrıların çıkacağı inancı, halk söylencelerinde canlı bir şekilde hala yaşamaktadır. Bu yüzden kutsal olarak benimsenen kaya kapıları, herhangi bir tahribata uğramadan günümüze değin varlığını korumuştur (Levha XIIb)¹⁵³. Meher Kapısının yer aldığı Zızmız Dağı kayalıklarının güney eteği, üzümün yetiştirilmesi için çok elverişli bir konuma sahiptir. Kabaca yarım ay biçimindeki arazi soğuktan korunaklı olup, akşam güneşinden de fazlasıyla faydalanmaktadır. Bu yüzden bu elverişli arazi teraslar halinde düzenlenmiştir. Zaten Meher Kapısı yazıtında da, Tanrı Haldi için üzüm bağlarının kurulduğundan şu şekilde söz edilmektedir: ... *Tanrı Haldi için bir bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı... Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın...*¹⁵⁴. Meher Kapısı, Urartu krallarından işpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallığı döneminde (M.Ö. 820-810) ulusal Tanrı Haldi adına yapılmıştır. Bu görkemli kapının benzeri, yine her iki kral tarafından Van'ın 60 km. doğusunda yer alan Yeşilaliç (Pagan) Köyü yakınlarında inşa edilmiştir¹⁵⁵. Kalker kayalığının güney yüzüne yapılan Yeşilaliç Kapısı 5.10 m. yüksekliğinde ve 2.40 m. genişliğindedir¹⁵⁶. Dikdörtgen biçimli kaya nişi, Meher Kapısı gibi, iki çerçevelidir¹⁵⁷. Çevresi bir açık hava kült merkezi şeklinde düzenlenen Yeşilaliç Kapısına, kayalıklardan oyularak yapılan basamaklarla ulaşılmaktadır. Kaya platformları ve özellikle stel yuvalarıyla birlikte Yeşilaliç Kaya Kapısı, çok etkileyici bir kült merkezini tüm canlılığı ile yansıtmaktadır¹⁵⁸. Yeşilaliç Kapısı, Meher Kapısından daha büyük olmasına karşın, içindeki çivi yazısı toplam 20 satırdan oluşmaktadır. 10 satırlık asıl metin, iki kez yinelenmiştir. Oysa Meher Kapısının iç yüzü, 94 satırlık çivi yazısı ile doldurulmuştur. 47 satırdan oluşan asıl metin, yok edilmeye karşı bir önlem olmak üzere bir kez daha yinelenmiştir. Yazıtta yaklaşık olarak 79 tanrı ve tanrıça ile birlikte bu tanrıların önem ve niteliklerine göre, sığır, manda, koyun ve kuzu gibi hayvanlardan ne zaman ve kaç adet kesileceği belirtilmiştir. Yani Meher Kapısı bir sıra düzen içinde gösterilen tanrılara kesilecek kurban tüzüğünü düzenlemektedir¹⁵⁹.

İlk kez Doğu Anadolu Bölgesindeki toplulukların tanrı ve tanrıçaları ile gizemli dinsel inançları hakkında ayrıntılı denilebilecek şekilde bilgi sahibi olmaktayız. Tanrıların 4/3'nü

---

¹⁵³ Çilingiroğlu 1997, 77.

¹⁵⁴ Belli 1998, 31.

¹⁵⁵ Belli 1998, 31.

¹⁵⁶ Belli 1998, 31.

¹⁵⁷ Belli 1998, 31.

¹⁵⁸ Belli 1998, 31.

¹⁵⁹ Belli 1998, 32.

erkek asıllı tanrılar, 16 tanesini tanrıçalar bir kısmını ülke, dağ, dağ geçitleri, göl gibi eski totem inançlarını yansıtan tanrılar, bir kısmı da tanrı Haldi'nin soyut ve somut nitelikleri oluşturmaktadır. Tanrılar listesinin başında Haldi yer almaktadır¹⁶⁰. Orta Asur Krallığı döneminden beri adı bilinen Tanrı Haldi, kült merkezi Musasir'den Yukarı Mezopotamya Bölgesine değin saygınlık görmekteydi. Burada ilginç olan bir başka önemli özellik, farklı etnik topluluklardan oluşan Urartu Krallığının kurucusu Sarduri'nin Asurca yazdırmış olduğu ünlü Sardur Burcu (Madır Burcu) yazıtında Haldi'nin adı olmadığı gibi, diğer tanrıların adları da bulunmamaktadır¹⁶¹. Yani Sarduri döneminde Haldinin henüz ulusal tanrı olmadığı anlaşılmaktadır¹⁶². Ayrıca Sardurinin oğlu kral İşpuini (MÖ 830-810) tarafından yaptırılan ve kaya kapılarının ilk örneğini oluşturan Hazine Piri kaya kapısındaki 4 satırlık çivi yazısında şöyle denmektedir: *Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı*¹⁶³. Burada da Tanrı Haldi'nin adı geçmemektedir. Ancak onun tanrısal bir unvanı olan "efendi" sözcüğü geçmektedir. Kral İşpuiniye ait bugüne değin bulunan çivi yazılı yapı yazıtlarından yalnızca iki tanesinde Tanrı Haldinin adı geçmektedir. Ancak Kral İşpuinin oğlu Menua ile birlikte ortak yönetimi sırasında, resmi Urartu dini oluşturulmuş ve Haldi Urartu dininin başına geçirilmiştir¹⁶⁴. İşpuini döneminde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları, Urartu panteonuna dahil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapısı yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu krallığının politik haritasını da canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Ancak Meher Kapısının yapılmasından sonra, Urartu kralları tarafından ele geçirilen yeni bölgelerin yerel tanrıları Meher Kapısı yazıtında görülmemektedir¹⁶⁵. Örneğin kral I. Argiştı (MÖ 786-764) tarafından ele geçirilen ve kendisine Erebuni'de (Arin-Berd) bir tapınak yaptırılan Transkafkasya bölgesinin yerel tanrısı Lubşa gibi. Ayrıca bu iki kralın ünlü Musasir/Ardini Tapınağına yaptıkları bir tapınma sırasında, Tanrı Haldi karısı Bagbartu/Arubani ile birlikte Musasir/Ardini Tapınağının baş tanrısı olarak saygınlık görmeye başlamıştır. Eski doğu dünyasının en önemli kült merkezlerinde bir olan bu tapınağa Asurlular Musasir, Urartular da Ardini adını vermekteydiler. Yunanistan'da Delphi'de bulunan ünlü kehanet merkezi Apollon Tapınağının oynamış olduğu dinsel rolü, doğu da Musasir/Ardini Tapınağı oynamakta olduğunu bir kez daha belirtmekte fayda var. Bugünkü Türkiye-Irak-İran sınırının güneyinde yer aldığı sanılan bu ünlü tapınak yalnızca Urartu

---

¹⁶⁰ Belli 1998, 31.

¹⁶¹ Belli 1998, 32.

¹⁶² Belli 1998, 31.

¹⁶³ Belli 1998, 32.

¹⁶⁴ Belli 1998, 33.

¹⁶⁵ Belli 1998, 33.

krallığı tarafından değil, batıda Tabal, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Asur Krallığı tarafından kutsanmaktaydı¹⁶⁶. Tanrı Haldi adına kentler, tapınaklar ve anıtsal kapılar kurulduğu gibi, Urartu Kralları bırakmış oldukları çivi yazılı stellerde, gerçekleştirdikleri mimarlık faaliyetlerinin büyük bir kısmını da Tanrı Haldi adına yaptırmış olduklarını belirtmektedirler. Kurdukları üzüm bağları ve meyve bahçelerinde, verimliliği artırdığı için Tanrı Haldi'ye şükran törenleri düzenlemişlerdir. Bunlardan da önemlisi Tanrı Haldi tıpkı Asurluların ulusal tanrısı Aşşur gibi savaş tanrısıdır. Bu yüzden Tanrı Haldi savaşlarda Urartu ordusunun önünden gitmekte, kutsal silahı olan kargıyı düşman askerlerine fırlatarak onları öldürmekte ve onları yenerek Urartu Krallarının buyruğu altına sokmaktadır¹⁶⁷. Meher Kapısı yazıtında ikinci sırada Tanrı Teişeba yer almaktadır. Hurri panteonun Hava ve Fırtına Tanrısı Teşşub'u ile aynı olan Teişeba, Anadolu'nun en eski ve önemli tanrıları arasında yer almaktadır. Meher Kapısı yazıtında Tanrı Teişebaya 6 sığır ve 12 koyun kurban edilmektedir. Ayrıca tanrılar listesinin 37. sırasında. Tanrı Teişebanın maiyetine 2 sığır ve 4 koyunun daha kurban edildiği görülmektedir. Urartu dininin de en önemli tanrılarından biri olan Hava Tanrısı Teişeba adına, Urartu Krallarından I.Rusa (MÖ 735-714) ve II. Rusa (MÖ 685-645) tarafından kentler kurulmuştur. Üçüncü sırada yer alan Güneş Tanrısı Şivini, Hurri dinindeki Şimiginin benzeridir. Urartu sanatında bu tanrı genellikle kanatlı güneş diski için de betimlenmiştir. Güneş Tanrısı Şiviniye 4 sığır ve 8 koyun kurban edilmektedir¹⁶⁸. Bugüne değin Güneş Tanrısı Şivini Urartu dininde “tanrısal üçlüyü” oluşturduğundan, birçok Urartu yazıtında birlikte geçmektedir. Ayrıca Tuşpa, Ardini, Qumeni ve Arşuniuni gibi kutsal sayılan kentlerin tanrılarına da kurbanlar kesilmektedir¹⁶⁹. Bütün tanrılara kesilecek kurban sayısı toplam olarak 110 büyükbaş ve 310 küçükbaş hayvandan oluşmaktadır. Meher Kapısı yazıtında da belirtildiği gibi, kurban edilecek hayvanlar yılda bir kez “Güneş Tanrısı Ayı”nda kesilmektedir. Tanrılara sunulan kurbanların toplu olarak kesildikleri ve parçalandıkları anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Kurbanların Meher Kapısı güney eteklerinde ana kayadan düzeltilerek yapılan teraslarda düzenlenen törenler ile kesildikleri sanılmaktadır. Çok sert bir bileşim olan kalkerden oluşan kayalıklara yapılan terasların bazı kısımları aşınıp tahrip olmuşsa da, büyük bir kısmının yeri belirgin olarak görülür. Kayalıklara açılan düzgün ve dikdörtgen biçimli büyük boşluklarda ise, kabartmalı blokların olduğu sanılmaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerde tahrip edilen kabartmalı bloklardan günümüze boş yerleri kalmıştır. Urartu

¹⁶⁶ Belli 1998, 33.

¹⁶⁷ Belli 1998, 35.

¹⁶⁸ Belli 1998, 33.

¹⁶⁹ Belli 1998, 32.

¹⁷⁰ Belli 2000, 225.

krallığı yıkıldıktan sonra kaya kapıları kutsallığını sürdürmesine karşın, Urartu dini ve gizemli kült törenlerinin ne kadar varlığını sürdürdüğünü kesin olarak bilemiyoruz¹⁷¹.

Sonuç olarak Meher Kapısı, gerek Urartu Krallığının resmi dini konusunda verdiği ayrıntılı bilgi nedeninden, gerekse anıtsal bir görünüme sahip olmasıyla Anadolu ve Eski Önasya dünyasının en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadır¹⁷².

b)-Analıkız Kutsal Alanı

Van Kalesinin kuzey eteklerindeki Analıkız açık hava tapınağına ölü tapınağı denilmiştir. Analıkızın anıtsal nişleri, kaya çanakları, kanalla tamamlanan düzlükleri ile tam anlamıyla bir açık hava tapınağı olduğu kesindir (Levha XIIIa) ¹⁷³. Ön alanları ve görkemli nişiyle Meherkapı ya da Yeşilalıç ile aynı özelliği taşımaktadır. Analıkız alanıyla ilişkili görülen Van kral mezarları, büyük boyutlu ön odaları ve mezar önü alanlarıyla ilgili yapıya sahip olduklarından bu alanlarda yapılan törenler, kalenin diğer yüzündeki bir alana gereksinim duyulmadığı tahmin edilmektedir¹⁷⁴. İşlevlerine bağlı olarak, ölü kültüyle ilgili mezarla doğrudan bağlantılı olmaları gerekmektedir. Altıntepe ya da Atabindi’de bunların birbiriyle organik bir bağ içinde olmaları da bundandır. Ayrıca Analıkız yazıtında buranın bir ölü tapınağı olduğunu kanıtlayacak bir değinim de yoktur. Yazıt Sarduri II’nin olaylarını anlatır. Ardında “Tanrı Kuera”ya yapılan sunulardan bahseder. Kuera’nın ne tanrısı olduğu bilinmemektedir. Adı Meherkapı listesi dışında geçen birkaç tanrıdan biri olan “Kuera’yı bir su kanalının yapımıyla ilgili bir yazıtta değinilmektedir¹⁷⁵. Kanalın, “Tanrı Kuera’nın kentine...” doğru açıldığından bahsedilmesi, ölüm tanrısı olamayacak bir tanrıyla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Ayrıca, tapınım döşemleriyle ve Urartu’da bu tür kapılara tapınımın var olduğunu belgeleyen birçok örnekle ve de yazıtlarla tanıtıldığı gibi, Analıkız’ın, dinsel bir yapı olduğu kaçınılmazdır¹⁷⁶.

Ölü kültüne ilişkin dış alanlara, beklendiği gibi iç tören alanı içermeyecek denli küçük boyutlu olan tek odalı mezarlar da sıkça rastlanır. Bunların, tespit edilen en ilginç örnekleri Urartu’nun batısındadır. Çok küçük boyutlu tek odadan oluşan Mazgirt’te kayanın bulunduğu kaya kütesinde, hemen mezarın yan üstüne denk gelen kısma açılan küçük alana, kayalık dibinden dönerek çıkan kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Kale kayalıklarının kuzeyinde tek duran bu küçük kaya kütesi salt mezar ve ölü tapınağı amacıyla kullanılmıştır.

---

¹⁷¹ Belli 1998, 35.

¹⁷² Belli 1998, 35.

¹⁷³ Çilingiroğlu 1997, 101. Res.48.

¹⁷⁴ Çilingiroğlu 1998, 234.

¹⁷⁵ Çilingiroğlu 1998, 235.

¹⁷⁶ Çilingiroğlu 1998, 234.

Kayalığın ortasında mezar en yüksek yerinde de mezarın tapınım alanı vardır. Benzer düzenlemede diğer bir örnek Erbil'dedir. Burada yine küçük bir kaya kütesinin ortasına mezar, aynı kodda kuzey yüzüne ise tapınım alanı açılmıştır. Kayalıkta ilk çıkılan alandır. Bu Urartu mezarlarının bir ölü tapınağıyla birlikte düzenlendiklerini göstermektedir¹⁷⁷.

Urartu tapınaklarında gerçekleştirilen tapınmaların benzerleri söz konusu kutsal alanlarda da uygulanmış olmalıdır. Ancak eldeki veriler açık hava kutsal alanlarında, olasılıkla, ağırlıklı olarak libasyon törenlerinin yapıldığını düşündürmektedir. Açık hava kutsal alan kapsamına, Van Kalesi'nin kuzeydoğu yamacındaki bu kutsal alanı öncelikle koymamız gerekir¹⁷⁸. Altın-tepe'de mezarların yanındaki kutsal alan ve kayalara oyulan anıtsal nişleri de bu kapsamda incelenmiştir. Bu alanların en önemli ortak özelliği tapınmanın açık havada yapılmış olmasıdır¹⁷⁹. Analı-Kız kutsal alanı II. Sarduri tarafından M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Nişler içinde ele geçen yazıtlar kral II. Sarduri'nin önemli yazıtlarıdır. Alanın güney fasadı üzerine oyulan iki anıtsal niş ve bu nişlerin önündeki, anakayaya oyulmuş düz alan kutsal alanın temellerini oluşturur. Güney fasad boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan şekiller ve batıda kayaya oyulan kurban kanalları, kutsal alanı tamamlayan diğer kanallar olarak karşımıza çıkar. Şekillerin tören sırasında kesilen hayvanların bazı parçalarının tanrıya sunulması için kullandıkları düşünülür. Kurban kanlarının veya libasyon sıvısının aktığı kanalların boyutları bu alanda yoğun bir kullanımının varlığına işaret eder¹⁸⁰. Analı-Kız açık hava kutsal alanında yılın hangi mevsiminde ve hangi amaçla tören yapıldığı bilinmemektedir. Ancak alanının bir açık hava kutsal alanı oluşu yeni yılın gelişini kutlamak amacıyla bazı törenlerin yapıldığını gösterebilir¹⁸¹.

c)-Altın-tepe Kutsal Alanı

Urartular'da açık hava tapınakları içinde diğer önemli kutsal alanlar, Tuşpa ve Altın-tepe'de bulunan açık hava kutsal alanlarıdır Tuşpa'daki açık hava tapınağında kayalara oyulmuş nişler içinde II. Sarduri'nin askeri eylemlerini anlatan iki çivi yazılı stel vardır. Bu tür stellere de tapınıldığı düşünülmektedir(Levha XIIIb)¹⁸². Altın-tepe'deki açık hava tapınağı ise ölü kültü ile alakalı steller alanıdır. Günümüzde olduğu gibi M.Ö. birinci binde de, Tanrıya ulaşmanın yolu ölü için de diri için de aynı olduğundan, mezarlara özgü kült

¹⁷⁷ Stronach 1967, 278.

¹⁷⁸ Salvini 2006,145.

¹⁷⁹ Çilingiroğlu 1998, 234.

¹⁸⁰ Çilingiroğlu 1997, 102.

¹⁸¹ Çilingiroğlu 1998, 234.

¹⁸² Sevin 2003, 217. Çizim Üst.

döşemeleri, Urartu açık hava tapınaklarında sıkça görülmektedir¹⁸³. Bu nedenle ölü törenlerinde kullanılan bir kaya çanağı ya da nişinin, başka alanlarda, diğer tapınımlar sırasında da tapınmaya aracılık etmiş olmaları çok doğal karşılanmalıdır. Böylece de hakkında hiçbir yazılı belge ele geçmeyen açık hava tapınakları ve tapınım geleneğinin karanlık yanları, gizli mezarlarda çözülen bazı kült döşemeleriyle aydınlanabilmektedir. Atabindi mezarları üstündeki kaya oluklu alanın hem ölü tapınımı ve çoğunlukla diğer tapınımlar için kullanılıyor olması, taban ve duvar çukurlarına hem açık hava tapınakları hem de ölü tapınaklarında aynı yoğunlukta rastlanması bu ortak kullanımı açıkça göstermektedir¹⁸⁴. Burada üstünde önemle durulması ve yanıtlanması gereken bir konu da, mezarların, yukarıda ayrıntılıca anlatılan kült döşemelerinden içermeleri onları yeni bir kavramla anılmasının gerektirip gerektirmeyeceğidir. Anıtsal Urartu kaya mezarlarının “ölü tapınağı” biçiminde adlandırılması tartışma yaratmaktadır. Mezarların hemen hepsinde gömme dışında külte ve tapınmaya yönelik unsurların varlığı bir gerçektir. Ancak bu unsurların tamamı mezar var olduğu için vardır. Ölüye tapınmak için değil. Hiç şüphesiz mezarda yatan soylu yöneticinin de kendine tapınımı sağlamak için bu düzenlemeye gitmediği bellidir¹⁸⁵. Eğer bu düşüncede olsaydı mezarını tapınak mimarisinde yaptırması gerekirdi. Mezarın bir tapınak gibi sürekli kullanımı söz konusu olurdu. Mezardaki tapınım unsurları, ölüye değil, ölü için tanrıya tapınmak için orada yer almaktadır. Mezar içinde ya da dışında sunuda bulunan kişi iki işlemden biri için oradadır. Birincisi ölü adına tanrıya yakarmak için ikincisi de ölüye sunuda bulunmak. Bu ikisi çok farklı şeylerdir. Örneğin ölüye su dökerken, “ölü ruhun saf su içsin” anlatımı bu sununun Tanrıya değil ölüye yapıldığını göstermektedir¹⁸⁶. Kültle ilgilidir. Tapınmamaktır. Altın-tepe stelleri önünde olduğu gibi, ölüyü değil Tanrıyı hedeflediği zamanlarda ise tapınmaktadır¹⁸⁷. Ölü için Doğubeyazıt mezarı kabartmasında mezar sahibi beyin tanrıya tapınmakta oluşu, ölü kültü için mezara gelenlerin kime tapınmaları gerektiğinde yol göstericidir¹⁸⁸. Altın-tepe mimarisi kadar burada gerçekleştirilen libasyon kurbanı açısından da önemli olan Altın-tepe kutsal alanı burada ortaya çıkarılan mezarların kuzeydoğusunda ve 1 nolu mezara bitişik olarak ortaya çıkarılmıştır¹⁸⁹. 7.75 metre genişliğinde ve 11.70 metre uzunluğunda olan alanın üstü açıktır. Açık hava kutsal alanın kuzey duvarına yakın bir noktada kaidelerin üzerinde durdukları

¹⁸³ Çilingiroğlu 1993, 7.

¹⁸⁴ Çilingiroğlu 1993, 8.

¹⁸⁵ Çilingiroğlu 1999, 479.

¹⁸⁶ Çilingiroğlu 1993, 8.

¹⁸⁷ Çevik 1999, 66.

¹⁸⁸ Özgüç 1969, 29.

¹⁸⁹ Özgüç 1969, 28.

anlaşılan ve boyları 2.30 metreyi bulan dört adet stel ortaya çıkartılmıştır. Stellerin ikincisinin önünde ise çapı 0.50 metre olan daire şeklinde bir libasyon sunağı bulunmuştur Altın-tepe'deki Urartu Tapınağı, Anadolu'da yer alan aynı plandaki dokuz tapınaktan etrafı revaklarla çevrilen tek örnek olarak Urartu mimarisindeki özgün yerini korumaktadır.

d)-Çavuştepe Kutsal Alanı

Van'ın 24 km. güneydoğusunda Gürpınar Ovası'ndaki Bol Dağları'nın uzantısındaki bir tepe üzerinde kurulmuştur¹⁹⁰. Sarduruhinili Urartu dilinde Sardur'un kurduğu kent anlamındadır (Levha XIVa)¹⁹¹. Çavuştepe tapınağı, Altın-tepe ve Arin-Berd'te de olduğu gibi, yalnızca bir cella'dan ibaret olmayıp, depoları ve geniş kabul salonuyla T. Özgüç'ün 'mabet-saray' olarak nitelendirdiği yapı kompleksini meydana getirmektedir. Öteki Urartu tapınakları gibi cella, köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kare bir plana sahip olup, dıştan 10x10 m. içten ise 4.50 x 4.50 m. boyutlarındadır. Cella'nın cephesi kuzeydoğuya bakmakta, önünde 21.50 x 21.50 m. boyutlarında ve muhtemelen üç tarafı galerili, zemini düzgün ve dörtgen yassı taşlarla döşeli bir avlu, avlunun doğu sınırında üzeri beyaz badanalı kerpiç sekiler, kurban masası ve kuzeyde de yuvarlak bir taş sunak yer almaktadır. Çavuştepe tapınağının kutsal alanı içinde, aynen Altın-tepe'de olduğu gibi, muhtemelen farklı törenlerin sahnelendiği üç adet kurban alanı mevcuttur¹⁹².

Yukarı Kale'de etrafı sütunlu galerilerle çevrili bir tapınak kalıntısı, ortada ise Tanrı Haldi için yapılmış kare planlı bir başka tapınak daha vardır. Aşağı Kale'deki tapınak gibi bu tapınağın kapısı da doğuya bakmaktadır. Tapınak çok tahrip olmuştur. Bunda Ortaçağ yerleşimlerinin burayı ev olarak kullanmalarının etkisi büyüktür. Yukarı Kale'de tapınak ve avlusundan başka bir şey bulunamaması burasının tamamen Tanrı Haldi'ye adandığını göstermektedir¹⁹³. Tapınağın batısında yan yana uzanan çok sayıda atölye, atölye odalarının birer kapı ile açıldığı koridor, bu koridorla geçilen batıdaki saray, su sarnıçları, tuvalet (bu alaturka tuvalet şu anda dünyanın en eski tuvalet örneğidir) fosseptik çukuru, kanalizasyon sistemine ait kalıntılar bulunmaktadır. Sarayın kuzey sur duvarından başlayan ve ana kayaya özenle oyulmuş derin bir kaya yarığı bulunmaktadır¹⁹⁴.

e)-Yeşilaliç Kutsal Alanı

Başkent Tuşpa'nın yaklaşık olarak 65 km. doğusunda yer alan, Yeşilaliç (Pagan) köyü ve çevresi, tıpkı Zıvistan Köyü gibi yoğun bir Urartu yerleşmesine sahne olmuştur. Burada

¹⁹⁰ Çilingiroğlu 1998, 231.

¹⁹¹ Çilingiroğlu 1997, 101.Res. 49.

¹⁹² Erzen 1986, 28.

¹⁹³ Sevin 2003, 212.

¹⁹⁴ Çilingiroğlu 1998, 230.

küçük bir kale vardır. Bu küçük kalenin 100 m. kadar doğusunda Yeşilalıç Kaya Kapısı bulunmaktadır. (Levha XIVb)¹⁹⁵. Halk tarafından “Taş Kapı” olarak adlandırılan kaya nişi, kutsal sayıldığı için, fazla tahrip edilmeden günümüze kadar gelmiştir. Anıtsal bir özelliğe sahip olan kapı, dikdörtgen biçimlidir. Ayrıca kapı, iki basamaklı bir çerçeve ile çerçevelenmiştir. Kapının çevresindeki ve özellikle güneyinde kayalıkların büyük bir özenle düzeltilmesiyle geniş bir platform oluşturulmuştur. Yeşilalıç kapısı biçim, büyüklük ve güneyindeki kaya basamaklarıyla Meher Kapısına benzemesine karşın önündeki kaya platformu nedeniyle kısmen farklılık göstermektedir. Ayrıca kaya kapısının çevresindeki platforma, toplam altı adet stel yuvası açılmıştır. Yanyana açılan stel yuvalarının üç tanesi kapının güneydoğusunda, diğer üç tanesi ise güneybatısında bulunmaktadır¹⁹⁶. Güneydoğu stellerin güney yönüne baktıkları, güneybatı stellerin ise batıdaki küçük kaleye baktıkları görülmektedir. Bu özellikleriyle birlikte, bir “Açık Hava Kült Merkezi” oluşturmuştur. Dikdörtgen biçimli Yeşilalıç kaya kapısı, dış çerçevesi ile ölçüldüğünde 2.4 m. genişliğinde ve 5.1 m. yüksekliğindedir. Meher Kapı kaya nişinden 1 m. daha yüksek olan kapı, Şimdilik Urartu kaya kapılarının en anıtsalıdır. Kaya yüzeyinin cam gibi düzleştirilmesiyle oluşturulmuş kapının içine ve en üst kısmına çiviyazısıyla on satırlık bir metin işlenmiştir¹⁹⁷. Herhangi bir ihtimale karşı yazı, bir kez daha yinelenmiştir. Söz konusu yazıtta, şu bilgiler yer verilmiştir. “*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Efendi Haldi'ye bir Haldi su-si yaptırdı. Haldi'nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisi. O yeni kurban aldıkları için tüzük düzenlendi: Küçük bir koyunu Haldi'ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Arubani'ye, bir koyun Haldi Kapısı'na ve bir koyun Haldi Silahlarına.*” Yazıttan da anlaşıldığı üzere, Yeşilalıç Kapısı ve Kutsal Alanı M.Ö. IX. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö. 820-810) yaptırılmıştır¹⁹⁸. Bu duruma göre, Yeşilalıç Kutsal Alanı ile Meher Kapı Kaya Nişi, çağdaş gibi görüyorsa da, Yeşilalıç'ın biraz daha erken dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yeşilalıç kutsal alanında gerçekleştirilen törenler libasyonla ilgilidir. Yeşilalıç örneği Urartu'da en erkene tarihlenen libasyon stelleridir¹⁹⁹.

C- URARTU MEZARLIK ALANLARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN DİNSEL TÖRENLER

a)-Ölü Gömme Gelenekleri

¹⁹⁵ Sevin 2003, 215.Res. Üst.

¹⁹⁶ Çilingiroğlu 1997, 104.

¹⁹⁷ Çilingiroğlu 1998, 236.

¹⁹⁸ Çilingiroğlu 1998, 237.

¹⁹⁹ Çilingiroğlu 1998, 236.

Urartularda, ölünün gömüleceği mezarın türü ne olursa olsun dini bir tören olasılığı görülmektedir. Mühürler üzerindeki betimlemelere göre, ölü mezarlığa bir tabut veya araba ile getirilmekte, gömülerin mezar kapağında, kabartmalardan anlaşılacağı üzere kurbanlık için, boğa, keçi tercih edildiği anlaşılmaktadır²⁰⁰. Kesilen hayvanın bir kısmı pişirilerek törene katılanlara, bir kısmı da çanak ve tabaklarda ölünün yanına konulur (Levha VIa)²⁰¹. Bu bulgular ilk kaya mezarlık alanında taş ocaklar ve at nalı şeklinde tandırlar bulunarak kanıtlanmıştır. Urartu ölü gömme törenleri ile ilgili bilgiler yazılı kaynaklardan çok arkeolojik kazılardan elde edilen çeşitli buluntulardan sağlanabilmektedir²⁰². Ortaya çıkartılan mezarlar ve bu mezarların inşa edildiği mezarlık alanındaki veriler, kazılarda bulunan çeşitli betimli adak eşyaları veya kemer, miğfer, mühür gibi kişisel eşyalar üzerinde yer alan betimlemeler, Urartu ölü gömme gelenekleri konusundaki kaynaklardır. Urartu mezarlarının yer aldığı mezarlık alanlarında, kaya mezarlarının içlerinde veya önlerinde yapılan tapınmalar önemli bir yer tutar. Yukarıda da belirtildiği gibi son yıllarda özellikle Van Karagündüz, Van Kalesi Böyük, Dilkaya Höyük ve Ayanis Kalelerinde yürütülen arkeolojik kazılar, ölü gömme gelenekleri ile ilgili birçok verinin gün ışığına çıkartılmasını sağlamıştır. Bu kazılardan elde edilen arkeolojik veriler, Urartu mezar mimarisinin Erken Demir Çağ içlerine kadar takip edilebileceğini, Urartu Krallık döneminde gördüğümüz birçok ölü gömme geleneğinin, aynen mezar inşasında da olduğu gibi, krallık döneminden önceye gittiğini göstermiştir²⁰³.

1-Ölü Yemeği Törenleri

Ölünün gömüleceği mezarın türü ne olursa olsun (basit toprak mezar, basit taş mezar, dromoslu veya dromossuz oda mezar veya anıtsal kaya mezarı) gömü sırasında dini bir tören yapılmış olmalıdır (Levha XVa)²⁰⁴. Ölü ile ilgili kendi evinde ne gibi bir törenin yapıldığı bilinmemektedir. Ancak bazı mühür baskıları üzerindeki betimlemeler, ölünün bir tabut içine koyularak bir araba üstünde mezarlık alanına getirildiğini göstermektedir²⁰⁵. Mezarlık alanına getirilen ölüler için yapılacak en önemli tören "ölü yemeği" törenidir. Ölü yemeğinden önce yapılması mümkün olan dua veya tapınmalar maalesef yazılı kaynaklara yansımamıştır. Ölü yemeğinin ölünün mezara koyulmasından sonra ancak yemeklerden ölüye sunulabilmesini sağlamak amacıyla

---

²⁰⁰ Çilingiroğlu 1997, 99.

²⁰¹ Sevin 2003, 195. Res. Üst.

²⁰² Çilingiroğlu 1997, 99.

²⁰³ Çilingiroğlu 1997, 99.

²⁰⁴ Çilingiroğlu 1997, 102.Çiz. 21.

²⁰⁵ Çilingiroğlu 1997, 99.

mezarın kapak taşı ile veya toprakla örtülmesinden önce yapıldığı önerilebilir. Özellikle Van Karagündüz mezarlarından elde edilen veriler, ölü yemeğinin bir bölümünün kaplar içinde mezara koyulduğunu göstermiştir. Ölüler için hangi tür hayvanların kurban edildiğine ait birçok kabartma mevcuttur. Bu kabartmalardan edinilen verilere göre kurbanlık için özellikle boğa ve keçi tercih edilmiştir²⁰⁶. Kurbanlık hayvanların mezarlık alanı içinde mi kesildikleri kesin değildir. Kazısı yapılan mezarlık alanlarında kurban sunaklar bulunmamıştır. Ancak bu işlemin taşınabilir kurban sunakları ile gerçekleştirilebilmesi görülmüştür. Kesilen kurbanlık hayvanların bir bölümünün tanrılara adak olarak sunulduğu mümkündür. Hayvanın kalan bölümlerinin törene katılan kişiler tarafından pişirilerek yenildiği, bir kısmının da çanak ve tabaklar içinde ölünün yanına konulduğu arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. Van Dilkaya mezarlık alanında ortaya çıkartılan geç Erken Demir çağ ve Urartu mezarların taş döşeli bir alan içinde yer aldığı gözlenmiştir. Basit taş sandık mezarlar ve yakma mezarlar bu taş döşeli alan üzerine kurulmuştur. Taş döşeli bu alanda tören ve ölü ziyafeti gerçekleştirilmiş olmalıdır²⁰⁷.

Kurbanlık hayvanların mezarlık alanında pişirildiğine ve ölü ziyafeti olarak dağıtıldığına dair önemli kanıtlar vardır. Elazığ Kaleköy, Van Karagündüz ve Van Dilkaya mezarlık alanlarında ortaya çıkartılan tabanı taş döşeli alanın içinde, kurban etinin pişirilmesinde kullanıldığı çok mümkün olan ocaklar ve tandırlar bulunmuştur. Kaleköy ve Dilkaya örneklerinde ocaklar at nalı şeklindedir. Olasılıklar, bu bölgelerde erken tunç çağlarda egemen olan Erken Trans Kafkasya geleneğinin devamı olan at nalı biçimli ocaklar, mezarların hemen yanında bulunmuştur. Mezarlık alanlarından elde edilen koyun ve keçi gibi hayvanlara ait kemikler de ölü yemeğinden arta kalanlar olmalıdır. Ölü yemekleri sırasında yemeklerin tanrılara veya ölümlere sunulmasında sunu masalarının kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Ancak birçok Urartu tunç kemeri veya adak levhası üzerinde ölü ziyafetlerinin böyle masalarda gerçekleştirildiği görülmektedir. Farklı türdeki Urartu mezarlarından çıkan masa kalıntıları halktan kişilerin gömülme sırasında da sunu masalarının kullanıldığının kanıtıdır. At nalı şeklindeki ocaklarda pişirilen, tanrılara sunulan ve törene katılanlar tarafından yenilen yemekten bir bölümü de ölüler için ayrılır. Ölü ziyafeti sırasında içilen şarap veya suyun da testi ve ufak küpler içinde, gideceği diğer dünyadaki yaşamında kullanılmak üzere,

---

²⁰⁶ Çilingiroğlu 1997, 102.

²⁰⁷ Çilingiroğlu 1997,102.

ölüye armağan edildiği bilinmektedir²⁰⁸.

2-Libasyon Törenleri (Sıvı Kurban Töreni)

Mezarlık alanlarında veya Van Kalesi'ndeki Analıkız ya da Çavuştepe'deki gibi bazı açık hava kutsal alanlarında gerçekleştirilen bir başka tapınma şekli, sıvı kurban (libasyon) törenidir. Kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılan libasyonlar, her türlü dini törenlerde ve ölü gömme törenleri sırasında uygulanmış olunmalıdır (Levha XVb)²⁰⁹. Kutsal alanlarda libasyon töreninin yapıldığına dair en güzel örnek Altıntepe kazıları ile ortaya çıkmıştır²¹⁰. Altıntepe oda mezarlarının kuzeydoğusunda, birinci mezara bitişik durumdaki açık hava kutsal alanında, taş kaide üzerinde yükselen-dört adet stel ele geçmiştir. Stellerin birinin önünde, çapı 0.50 metre olan taş bir sunak dikkat çekicidir. Altıntepe stelleri önünde tanrılar ve ölüler için sıvı kurban töreni yapıldığı kesindir. Steller önünde libasyon yapıldığına ait çok önemli bir buluntu bir mühür baskısıdır. Mühür baskısı üzerinde bir platform üzerine dikilmiş üç stel, stellerin karşısında ise bir kişi ve önünde libasyon sıvısının koyulduğu tek kulplu bir kap durmaktadır²¹¹. Mühür üzerinde betimlenen kişi, üç stel önünde tanrılara libasyon yapmaktadır. Stellerin ne tür bir tanrısal olguyu simgelediği kesin değildir. Ancak Altıntepe'de dört, Özalp yakınındaki Yeşilaliç Kutsal Alanında üçlü gruplar halinde altı adet ve mühür baskısı üzerinde üç adet resmeden stellerin Urartu tanrılar âleminin ilk üç veya dört tanrısını, yani Tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini'yi, dördüncüsünün ise Meher Kapı listesindeki dördüncü Tanrı Butuni'yi veya baş tanrıça Arubani'yi simgelediği düşünülmektedir²¹². Steller önünde libasyon yapıldığına ait önemli bir başka kanıt, Meher Kapı yazıtında bir sığır ve bir koyun ile onurlandırılan ve bir Haldi Kapısı olduğu bilinen Yeşilaliç'taki kaya nişinden elde edilir. Özalp'ın güneyinde, deniz seviyesinden 2546 metre yükseklikteki Nazarabad Dağı'nın yamacına oyulan niş içinde İşpuini-Menua ortak saltanat dönemine ait bir yazıt yer alır. Kaya nişinin önünde farklı yönde iki sıra halinde, dikdörtgen kaya oyukları vardır. Bu oyukların, Haldi Kapısı önündeki libasyon stellerini dikmek için kullanıldıkları açıktır²¹³. Haldi kapılarının önüne veya bu kapıların yer aldığı kutsal alanları içine stellerin dikildiğine ait bir başka arkeolojik kanıt, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Karahan'da bulunan stellerdir. Karahan

---

²⁰⁸ Çilingiroğlu 1997, 99.

²⁰⁹ Çilingiroğlu 1997, 102. Çiz. 21.

²¹⁰ Çilingiroğlu 1997, 102.

²¹¹ Çilingiroğlu 1998, 235.

²¹² Çilingiroğlu 1997, 106.

²¹³ Çilingiroğlu 1997, 106.

stellerinin birinin üzerinde, Sarduri oğlu İşpuini'nin Tanrı Haldi için Haldi kentinde bir Haldi kapısı yaptırdığı ve aynı kentte Tanrı Ua için bir kutsal steller inşa ettiği belirtilmektedir. Söz konusu stellerin ne tür bir kutsal yapıyı tamamladığı kesin olmamakla birlikte Altıntepe mezarlarının önünde gördüğümüz gibi bir libasyon kutsal alanı içinde yer almış olmalıdır²¹⁴. Aynı yörede bulunan ve Menua tarafından dikildiği belirtilen bir başka yazıtta "*Tanrı Şivini için İşpuini oğlu Menua bu steli dikti; İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnuşpua'ya Tanrı Şivini'den yaşam, sevinç ve yücelik ihsan edilsin*" denilmektedir. Urartu yazılı kaynaklarında Meher Kapı veya Yeşilaliç gibi Haldi kapılarına libasyon yapıldığı hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. Muradiye yakınlarındaki Köşk köyünde ele geçen ve Menua tarafından diktirildiği belirtilen bir stel üzerinde " ... *Haldi kapısına ve stellerin önüne şarap libasyonu yapılmalıdır*" emri yazılmıştır. Bu bilgiler libasyon sıvısı içinde şarabın da var olduğunu kanıtlamaktadır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklar, canlı hayvan kurbanının yanında, Urartu dinsel inanışlarında stellerin oluşturduğu kutsal alanların ve bu steller önünde sıvı libasyon töreni yapmanın önemli bir yeri olduğunu göstermiştir²¹⁵.

3-Yakma Törenleri

Ölünün yakılması durumunda da aynı tür tören ve tapınmanın yapıp yapılmadığı kesin değildir. Urnelerin yanında veya içinde hayvan kemiklerinin bulunmamış olması farklı bir tapınma şekline işaret edebilir²¹⁶. Arkeolojik kazılar ölülerin mezarlık alanları içinde yakıldığını ve yakılan kemiklerin toplanarak "kıрма taşları" ile küçük parçalar haline getirildiklerini göstermiştir. Küçültülen kemikler ve küller bir urnenin içine konularak mezarlık alanına gömülmüştür²¹⁷. Urnelerin üzerleri bir veya birden fazla çanak veya kâse ile örtülmüştür. Bu duruma ait güzel örnekler Van Ayanis Kalesi ve Dilkaya kazılarında elde edilmiştir (Levha XVIa)²¹⁸. Kalenin doğusundaki yamaçta yürütülen mezarlık kazılarında bir urnenin üzerinde düz durumda bir kâse ve kâseyi ters konularak örten ikinci bir kâse bulunmuştur²¹⁹. Düz duran kâsenin içinde ölüye sunulan ölü yemeğinin var olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durumda yakma törenlerinde de ölü yemeği töreninin yapıldığı düşünülmektedir. Urnelerin içinden elde edilen mühür, küpe, yüzük, fibula gibi kişisel eşyalar ölü

---

²¹⁴ Çilingiroğlu 1998, 231.

²¹⁵ Çilingiroğlu 1997, 106.

²¹⁶ Çilingiroğlu 1997, 102.

²¹⁷ Çilingiroğlu 1997, 102.

²¹⁸ Çilingiroğlu 1997, 103. Çiz. 22.

²¹⁹ Çilingiroğlu 1997, 102.

armağanları hakkında bilgi verirler²²⁰. Urne içine konulamayacak kadar büyük olan kemer ve miğfer gibi eşyalar ise katlanarak veya ezilerek urnenin hemen yanına bırakılmıştır. Yakma gömülerin, bir öneriye göre, ekonomik olarak daha düşük düzeydeki insanlara ait olduğu düşünülürse törenlerin çok gelişmiş ve zengin olmadığı önerilmiştir. Ancak bazı oda ve anıtsal kaya mezarlarında gözlediğimiz yakma gömüler için durumun aynı olmadığı düşünülebilir²²¹.

4-Mezarlar

Urartu krallığının başkenti Tuşpa M.Ö. IX. ve VII. yüzyıllar arasında büyük bir önem kazanmıştır. İçinde halk ve bürokratların yaşadığı aşağı kenti, yukarı kentin güney, kuzey ve doğusunda geniş bir alana yayılmaktaydı. Kral ve prensler Van Kalesi üzerindeki kayalara oyulu görkemli mezar odalarına, halk ise bunun iki kilometre kadar kuzeyindeki mezarlıkta gömülmekteydi (Levha XVIIb)²²². Van il merkezinde, Şemsibey Mahallesi'nin sınırları içindeki bu alan Altıntepe adıyla tanınır ve şimdiye dek bilimsel olarak incelenen en geniş Urartu halk mezarlığı özelliğini taşır²²³. Van Ovası'nın kuzeybatı köşesindeki, genişliği kilometrelerle ölçülebilen mezarlık alanı yumuşak bir kalker kayalık zemine sahiptir. Mezarlar ya bu kayalara oyulu ya da kum tepeleri içine basit çukurlar halinde açıktır. Toplam 47 mezarın açıldığı çalışmalarda kaya mezarları, urneler ve basit toprak mezarlar tespit edilmiştir²²⁴.

Kalker zemine açılan ana kaya mezarlarına toprak altındaki, kuyu biçimli bir ön giriş ve alçak bir kapıyla girilir. Belirli yön anlayışı yoktur. Kapı dikine yerleştirilmiş, kum taşından ince uzun levhalarla örtülüdür. Buradan mezar odasına inilir. Mezarlar, biri dışında, daima tek odalık ve farklı yüksekliktedir. Genelde elips, yuvarlak, "L" biçimli ya da biçimsiz bir oyuk şeklindedirler²²⁵. Bunlar son derece kaba işçiliktedir, duvarlarda irili ufaklı nişlere ve alçak sekilere yer verildiği görülür. Tümü soyulduğundan gömme türleri konusunda sağlıklı bilgi yoktur²²⁶. Ancak defnecilerden artakalan buluntular arasında çok sayıda urne parçası ile yanmamış insan kemikleri vardır. Çok sayıda gömünün yapıldığı odalarda gömme yakmanın birlikte var olduğu anlaşılmaktadır. Özgün durumu kısmen korunabilen iskeletlerden, yakılmamış cesetlerin odaya hoker pozisyonunda bırakıldığı görülmektedir. Mezarlarda bulunan çanak çömlek arasındaki parlak kırmızı renkte, açkılı, yuvarlak ya da

---

²²⁰ Çilingiroğlu 1997, 102.

²²¹ Çilingiroğlu 1997, 102.

²²² Sevin 2003, 233. Res. Üst.

²²³ Çilingiroğlu 1997, 87.

²²⁴ Çilingiroğlu 1997, 89.

²²⁵ Çilingiroğlu 1997, 89.

²²⁶ Çilingiroğlu 1997, 93.

yonca ağızlı testiler ile ayaklı kadehler sevilen türlere işaret eder²²⁷. Ahşap ve tunçtan kınları içinde duran demir kılıçlar ve bıçaklar ile ejder başlı tunç bilezikler, süs iğneleri, fibulalar dikkat çeken madeni buluntulardır. Bunların yanı sıra demirden bir at gem'i vardır. Çok sayıda, tunç ve gümüşten, kimileri granüllerle bezeli küpeler, akik, kornalin ve magnezit gibi taşlardan boncuklar rastlanan diğer buluntulardır. Urartu halkının bir kısmının ölülerini yakıp, kül ve kemiklerini urne içine koyarak gömdüğünü ortaya koyar²²⁸. Kremasyon, geniş bir coğrafyada görülen yaygın bir gelenektir. Bazen yakılan cesetten artakalanlar ölü kabına konarak ağız bir çanakla kapatılıyor, daha sonra kap ya doğal bir kaya oyuğu içine ya da üç yanı taş levhalarla çevrili, yapay bir hazneye yerleştirilerek toprakla örtülüyordu. Bunlar kaya odalarından farklı bireysel mezarlardır. Ağızları yukarı gelecek şekilde düz olarak yerleştirilen urneler dar ve alçak boyunlu, şişkin karınlı ve halka diplidir. Yüzeyleri ise kırmızı renkte ve parlak açıktır. Urnelerin omuz kısımlarında ruh deliği olarak tanımlanan tek, ikili ya da üçlü delikler vardır. Benzerlerine Iğdır, Adilcevaz, Dilkaya ve Van/Kalecik'te de rastlanan bu türde mezarlara ölülerle birlikte armağanlar bırakılıyordu. Kişisel, süs eşyaları arasında taş ve cam boncuklu kolyeler, tunçtan süs iğneleri, yüzükler, bilezikler, cımbızlar ve ikiye katlanarak kullanılamaz duruma getirilmiş tunçtan kemerler sayılabilir²²⁹.

---

²²⁷ Çilingiroğlu 1997, 93.

²²⁸ Çilingiroğlu 1997, 97.

²²⁹ Çilingiroğlu 1997, 98.

BÖLÜM III

A-URARTU TANRILARI

I-Meher Kapı Yazıtı ve Urartu Tanrıları Listesi

Urartu Krallığının devlet dini konusunda en ayrıntılı bilgiyi, kayalıklara oyularak yapılan Meher Kapısı içindeki yazıttan öğrenmekteyiz. Urartu krallığına ait tüm tanrıların bir sıra düzen içinde sıralandığı bu önemli yazıtta tanrılara ne zaman ve hangi tür hayvandan kaç tane kesileceği tek tek belirtilmiştir²³⁰. Anzaf Kalesi'nden ele geçen tunç kalkan da bu konuda bize bilgi sunar. Tunç kalkan parçası üzerindeki tanrıların doğru bir şekilde tanımlanarak yorumlanmasında, Meher Kapısı kaya yazıtındaki bilgilere gereksinme duyulmaktadır. Çünkü kalkan parçası üzerinde ard arda betimlenen tanrıların, Meher Kapısı yazıtında bir sıra düzen içinde belirtilen Urartu Tanrılarını yansıttığı anlaşılmaktadır²³¹.

Urartu Krallığı dönemindeki inanca göre, dağların kapısı olan bu tür kaya nişleri içinden tanrıların çıkacağına inanılmaktaydı. Benzer inanç günümüzde de halk arasında varlığını sürdürmektedir. Kaya kapılarının günün birinde açılacağı ve içinden tanrıların çıkacağı inancı, halk söylencelerinde canlı bir şekilde hala yaşamaktadır. Bu yüzden kutsal olarak benimsenen kaya kapıları, herhangi bir tahribata uğramadan günümüze değin varlığını korumuştur. Meher Kapısının yer aldığı Zımzım Dağı kayalıklarının güney eteği, üzümlerin yetiştirilmesi için çok elverişli bir konuma sahiptir. Kabaca yarım ay biçimindeki arazi soğuktan korunaklı olup, akşam güneşinden de fazlasıyla faydalanmaktadır. Bu yüzden bu elverişli arazi teraslar halinde düzenlenmiştir. Zaten Meher Kapısı yazıtında da, Tanrı Haldi için üzüm bağlarının kurulduğundan şu şekilde söz edilmektedir: ... *Tanrı Haldi için bir bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı. Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın...*²³².

²³⁰ Belli 1998, 33.

²³¹ Belli 1998, 35.

²³² Belli 1998, 31.

Urartu dininin en ilginç özelliklerinden biri, Tanrı Haldi'nin Hurri panteonunda yer almış olmasıdır. Bu yüzden Haldinin kökeni bugüne değin kesin olarak çözümlenememiştir²³³. Orta Asur Krallığı döneminden beri adı bilinen Tanrı Haldi, kült merkezi Musasir'den Yukarı Mezopotamya Bölgesine değin saygınlık görmekteydi. Burada ilginç olan bir başka önemli özellik, farklı etnik topluluklardan oluşan Urartu Krallığının kurucusu Sardurinin Asurca yazdırmış olduğu ünlü Sardur Burcu (Madır Burcu) yazıtında Haldi'nin adı olmadığı gibi, diğer tanrıların adları da bulunmamaktadır. Yani Sarduri döneminde Haldinin henüz ulusal tanrı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sardurinin oğlu kral İşpuini (MÖ 830-810) tarafından yaptırılan ve kaya kapılarının ilk örneğini oluşturan Hazine Piri kaya kapısındaki 4 satırlık çivi yazıtında şöyle denmektedir: *Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı*²³⁴.

Görüldüğü gibi burada da tanrı Haldinin adı geçmemektedir. Ancak onun tanrısal bir ünvanı olan “efendi” sözcüğü yazılıdır. Kral İşpuiniye ait bugüne değin bulunan çivi yazılı yapı yazıtlarından yalnızca 2 tanesinde Tanrı Haldinin adı geçmektedir. Ancak Kral İşpuinin oğlu Menua ile birlikte ortak yönetimi sırasında, resmi Urartu dini oluşturulmuş ve Haldi Urartu dininin başına geçirilmiştir. İşpuini döneminde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları, Urartu panteonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapısı yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu krallığının politik haritasını da canlı bir şekilde yansıtmaktadır²³⁵. Ancak Meher Kapısının inşasından sonra, Urartu kralları tarafından ele geçirilen yeni bölgelerin yerel tanrıları Meher Kapısı yazıtında görülmemektedir. Örneğin kral I.Argiştı (MÖ 786-764) tarafından ele geçirilen ve kendisine Erebuni'de (Arin-Berd) bir tapınak yaptırılan Transkafkasya Bölgesinin yerel tanrısı Lubşa gibi. Ayrıca bu iki kralın ünlü Musasir/Ardini Tapınağına yaptıkları bir tapınma sırasında, Tanrı Haldi karısı Bagbartu/Arubani ile birlikte Musasir/Ardini Tapınağının baş tanrısı olarak saygınlık görmeye başlamıştır²³⁶. Eski doğu dünyasının en önemli kült merkezlerinde bir olan bu tapınağa Asurlular Musasir, Urartular da Ardini adını vermekteydiler. Bugünkü Türkiye-Irak-İran sınırının çakıştığı yerin güneyinde yer aldığı sanılan bu ünlü tapınak yalnızca Urartu krallığı tarafından değil, batıda Tabal, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Assur Krallığı tarafından kutsanmaktaydı²³⁷.

Tanrı Haldi adına kentler, tapınaklar ve anıtsal kapılar kurulduğu gibi, Urartu Kralları bırakmış oldukları çivi yazılı stellerde, gerçekleştirdikleri mimarlık faaliyetlerinin büyük bir

²³³ Belli 1998, 32.

²³⁴ Belli 1998, 32.

²³⁵ Belli 1998, 32.

²³⁶ Belli 1998, 33.

²³⁷ Belli 1998, 33.

kısmını da Tanrı Haldi adına yaptırmış olduklarını belirtmektedirler²³⁸. Kurdukları üzüm bağları ve meyve bahçelerinde, verimliliği artırdığı için tanrı Haldi'ye şükran törenleri düzenlemişlerdir. Bunlardan da önemlisi Tanrı Haldi tıpkı Asurluların ulusal tanrısı Aşşur gibi savaş tanrısıdır. Bu yüzden Tanrı Haldi savaşlarda Urartu ordusunun önünden gitmekte, kutsal silahı olan kargıyı düşmen askerlerine fırlatarak onları öldürmekte ve onları yenerek Urartu Krallarının buyruğu altına sokmaktadır²³⁹.

Meher Kapısı yazıtında ikinci sırada Tanrı Teişeba yer almaktadır. Hurri panteonun Hava ve Fırtına Tanrısı Teşşub'u ile aynı olan Teişeba, Anadolu'nun en eski ve önemli tanrıları arasında yer almaktadır. Meher Kapısı yazıtında Tanrı Teişebaya 6 sığır ve 12 koyun kurban edilmektedir. Ayrıca tanrılar listesinin 37. sırasında, Tanrı Teişebanın maiyetine 2 sığır ve 4 koyunun daha kurban edildiği görülmektedir. Urartu dininin de en önemli tanrılarından biri olan Hava Tanrısı Teişeba adına, Urartu Krallarından I. Rusa (MÖ 735-714) ve II. Rusa (MÖ 685-645) tarafından kentler kurulmuştur. Üçüncü sırada yer alan Güneş Tanrısı Şivini, Hurri dinindeki Şimiginin benzeridir²⁴⁰. Urartu sanatında bu tanrı genellikle kanatlı güneş diski için de betimlenmiştir²⁴¹. Güneş Tanrısı Şiuiniye 4 sığır ve 8 koyun kurban edilmektedir. Bugüne değin Güneş Tanrısı Şiuini Urartu dininde "tanrısal üçlüyü" oluşturduğundan, birçok Urartu yazıtında birlikte geçmektedir. Ayrıca Tuşpa, Ardini, Qumeni ve Arşuniuini gibi kutsal sayılan kentlerin tanrılarına da kurbanlar kesilmektedir²⁴².

Bütün tanrılara kesilecek kurban sayısı toplam olarak 110 büyükbaş ve 310 küçükbaş hayvandan oluşmaktadır. Meher Kapısı yazıtında da belirtildiği gibi, kurban edilecek hayvanlar yılda bir kez "Güneş tanrısı Ayı"nda kesilmektedir. Tanrılara sunulan kurbanların toplu olarak kesildikleri ve parçalandıkları anlaşılmaktadır. Kurbanların Meher Kapısı güney eteklerinde ana kayadan düzeltilerek yapılan teraslarda düzenlenen törenler ile kesildikleri sanılmaktadır. Çok sert bir bileşime olan kalkerden oluşan kayalıklara yapılan terasların bazı kısımları aşınıp tahrip olmuşsa da, büyük bir kısmının yeri belirgin olarak görülmektedir. Kayalıklara açılan düzgün ve dikdörtgen biçimli büyük boşluklarda ise, kabartmalı blokların olduğu sanılmaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerde tahrip edilen kabartmalı bloklardan günümüze boş yerleri kalmıştır. Urartu krallığı yıkıldıktan sonra kaya kapıları kutsallığını

---

²³⁸ Belli 1998, 33.

²³⁹ Belli 1998, 34.

²⁴⁰ Belli 1982, 193.

²⁴¹ Belli 1998, 34.

²⁴² Belli 2000, 225.

sürdürmesine karşın, Urartu dini ve gizemli kült törenlerinin ne kadar varlığını sürdürdüğünü kesin olarak bilemiyoruz²⁴³.

Sonuç olarak Meher Kapısı, gerek Urartu Krallığının resmi dini konusunda verdiği ayrıntılı bilgi nedeniyle, gerekse anıtsal bir görünüme sahip olmasıyla Anadolu ve Eski Önasya dünyasının en önemli mimarlık anıtları arasında yer almaktadır²⁴⁴.

TANRILAR LİSTESİ

Tanrıların Adı	Sunulan Hayvanların adı ve sayısı
1. Haldi	17 sığır,34 koyun,6 kuzu.
2.Teişeba	6 sığır,12 koyun.
3. Şivini	4 sığır, 8 koyun.
4. Hutuini	2 sığır, 4 koyun
5. Turani	1 sığır, 2 koyun
6. Ua	2 sığır, 4 koyun
7.Nalaini	2 sığır, 4 koyun
8. Sebuti	2 sığır, 4 koyun
9. Arsimela	2 sığır,4 koyun
10.Anapşa	1 sığır,2 koyun
11. Dieduaini	1 sığır, 2 koyun
12. Şielardi	1 sığır, 2 koyun
13. Haldi'nin silahına	1 sığır 2 koyun
14. Atbini	1 sığır, 2 koyun
15. Quera	1 sığır 2 koyun
16. Elipri	1 sığır 2 koyun
17.Tarraini	1 sığır 2 koyun
18. Adaruta	1 sığır 2 koyun
19. İrmuşini	1 sığır 2 koyun
20.İLU aluşe uruliliue şiuali	1 sığır 2 koyun
21. Alaptuşini	1 sığır 2 koyun ²⁴⁵

²⁴³ Belli 1982, 191.

²⁴⁴ Belli 1982, 191.

²⁴⁵ Belli 1982, 191.

II-Tanrı Haldi

Urartu dininin en ilginç özelliklerinin başında, Tanrı Haldi'nin Hurri panteonunda yer almış olmasıdır (Levha XVIIa)²⁴⁶. Bu yüzden Haldi'nin kökeni bugüne değin kesin olarak çözümlenememiştir. Urartu dilinde yazılmış en eski yazılı anıtlardan biri, İşpuini'nin döneminden gelmektedir. Aşağı Zivistan kalesi yakınlarında, Hazine Piri kapısındaki küçük kaya yazıtında İşpuini, bir bağ ve meyve bahçesinin kurulmasını övmekte ve şu şekilde bitirmektedir: “...*efendiye ben bu yazıtı yaptım*”²⁴⁷. Bu Hurri-Urartuca bir sözcük olan, efendi anlamındaki *huri* sözcüğünün Haldi'nin unvanı olarak kullanılmadığı tek belgedir. Bu Haldi tapınımı henüz o tarihte olup olmadığı sorununu beraberinde getirmektedir. Ya da Hurrilerde olduğu gibi bu adağın gittiği tanrı Fırtına Tanrısı olup olmadığı konusunu akla getirmektedir. Yoksa burada sadece bir mülkiyet aktarması ya da burada mülkün türü ve tanrının niteliği arasında mantıklı bir ilişki ile ilgili sorular yumağı karşımıza çıkar. Bu sonuncu sorunun yanıtı evet ise, adağın gittiği Tanrı Haldi olur ki, bu da tanrının bitkilere yönelik olan niteliğine işaret eder. Bu, Meher Kapı'daki yazıttan da anlaşılmaktadır²⁴⁸.

Ancak Haldi, tıpkı Assur gibi öncelikle Savaş tanrısıdır. Silahıyla Urartu ordularının başında yürür, düşmanları yener ve onları Urartu kralına diz çöktürtür. Krala iktidar ve meşrutiyeti veren odur. Urartu kralının, dolayısı ile kendisini övdüğü her icraatı, ister kanal olsun ister bir kentin kuruluşu veya tapınak inşası, Haldi'nin emriyle ya da onun büyüklüğü, gücü ve lütfüyle gerçekleşir. Çok sayıda kralın kurduğu, Haldi'nin adının verildiği, ülkenin çeşitli yerlerinde kimi kentler de yazıtlarda belirtilir. Neredeyse tüm Urartu ülkelerinde *susi* (kule tapınak), Haldi Kapısı, EBARA (yüksek oturak) veya basit E (ev) olarak adlandırılan veya Urartuca biçiminde ifade edilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Devletin hemen her yerinde kendisine yazıtlı steller veya başka steller adanmıştır. Bunların dışında, esasen tapınaklarda olabilecek kalkan, miğfer, zırh, sadak, şamdan hatta ok uçları gibi çok sayıda tunç üzerinde adak yazısı bulunur. Denilebilir ki, Urartu toplumunda Haldi, hemen her yerde bulunmaktaydı, öyle ki bir teokrasiden söz etmek yanlış olmaz²⁴⁹.

Tanrı Haldi'ye özgü bir tapınak türü olmadığı dikkati çekmektedir. Arin-Berd'te planı açık olmayan, Haldi Tapınağı olarak anlaşılan yapı bu biçimiyle başka bir yerde belgelenmiş değildir. “Tanrı Kapısı”, “stelli tapınım alanları” başka tanrılara da adanabilmekteydi²⁵⁰. Sadece Haldi ve eşi Bagbarttu'ya adanmış olan tek örnek, Musasir

²⁴⁶ Belli 1998, 40. Çiz. 18.

²⁴⁷ Belli 1998, 39.

²⁴⁸ Belli 1982, 191.

²⁴⁹ Belli 1998, 39.

²⁵⁰ Belli 1998, 39.

olarak kalmaya devam etmektedir; ancak buradaki kendine özgülük, olasılıkla salt tapınak yapısından kaynaklanan bir kendine özgülük değildir.

Haldi'nin eşinin adı Aruba(i)ni'dir (diğer bir şekli Uarubani). Her durumda, Meher Kapı'daki tanrıçaların listesi bu isimde bir tanrıça ile başlar. Bunlara sığır değil inek kurban edilmektedir. Aruba(i)nin ardından literatürde Huba olarak adı geçen bir tanrıça verilir ki, bu da Fırtına Tanrısının eşi Hurri tanrıçası Hepat ile bir eşleştirmeyi mümkün kılar. Burada Urartuca “dağ” a karşılık gelen babani sözcüğü ile bir arada kullanılan bir isim söz konusudur. 3. Tanrıça Tuşpa'dır. Erkek tanrıların üçlemesine uygun olarak bunun da Güneş Tanrısı'nın eşi olduğu kabul edilir ve ses benzerliğinden dolayı Tuşpa ile ilişkilendirilmiştir ki buna göre de Tuşpa'nın “Güneş Tanrısı'nın Kenti” anlamına geldiği düşünülür.

Kurban listesinde Ay Tanrısı Selardi'nin adı da yer almaktadır. Ancak açık olarak buna ikinci bir rol verilmiştir. İlginç olan bir noktada, bir dizi tanrının kişileştirilmiş dağlar olmasıdır. Ura ve Ziuquni (Van'ın kuzeyinde yer alan dağlar), Adaruta (Muşasir ve Asur Ülkesi arasında bir dağ) ve Qilbani (Toprakkale'nin karşılısında bugünkü Varak Dağı) “Ülkelerin Tanrıları”, “dağ geçitlerinin tanrıları”, “göllerin tanrıları”, “dağlar” da tapınım görmekteydiler²⁵¹.

Tanrısal sözler ve ulusal tanrının nitelikleri de bağımsız tanrılar olarak pantheonda yer almaktaydı: Bu şekilde bir yandan “Haldi'nin büyüklüğü” ve henüz anlaşılmayan diğer niteliklerine, diğer yandaysa “Haldi'nin silahları”, “Haldi'nin savaşçıları”na da kurbanlar verilmiştir. Urartu dinindeki sinkretizm²⁵² kendisini, sadece zapt edilen bölgelerdeki çok sayıda yerel tanrının asimile edilmesiyle göstermez, aynı zamanda kutsal kentler Ardini (Musasir), Qumenu (Mezopotamya kaynaklarındaki Kumme), Tuşpa ve Arşuniuni'nin tanrılarına da kurbanlar verilmesinden anlaşılmaktadır²⁵³.

Meher Kapıdaki açık hava tapınağının gerçek işlevi, metnin sonunda anlaşılır. Burada kayaya işlenmiş “şölen takvimi” tarzında kurban kuralları, mevsimlerin sırasına bağlıdır²⁵⁴.

Altın-tepe'nin açık hava tapınağında bir dizi yazıtsız stel ve sıvı sunumu (libasyon) için olduğu düşünülen yuvarlak bir sunak açığa çıkarılmıştır. Her durumda sıvı sunusu sahneleri, silindir mühürlerde de yer alır. Urartu kültüründe bu tür sunuların olduğunu Sargon'un 8. seferinden de bilmekteyiz²⁵⁵. Burada Musasir'deki Haldi Tapınağındaki sunu kaplarından söz edilmektedir. Hemen her yazıtta eklenmiş olan beddua kalıpları da dini alana

²⁵¹ Belli 1998, 40.

²⁵² Dinlerin birbirine karışması.

²⁵³ Belli 1998, 40.

²⁵⁴ Belli 1998, 41.

²⁵⁵ Belli 1998, 41.

dâhildir. Ön Asya kültürlerinin tümünde olduğu gibi bunlar krallık eserlerini gelecekte tahrip edeceklere ve “bunu ben yaptım” iddiasında bulunacak ardıllara yöneliktir. Tanrılardan bu imansızların “yok edilmesi ve soylarının kurutulması” istenir. Bu tip bedduaların yanı sıra metinlerde, kralların tanrılardan sağlık ve inayet dilekleri de ifade edilir: “Tanrı Haldi tarafından x’e büyüklük, güç, kuvvet ve neşe verilsin.” Tanrılarının lütfu kaydedildiği gibi, I.Rusa’nın çiftdili yazıtında aktardığı türden ifadeler vardır. Burada Rusa tanrıları kendisine “neşe dolu günler, neşe dolu sayısız günler” verdiği için övünür²⁵⁶.

Urartu tanrılarının ikonografisi pek çok bakımdan sorunlu ve tartışmalıdır²⁵⁷. Betim sanatında tanrılar ve cinler boynuzlu başlık taşıyan insan biçimli figürler olarak gösterilmiştir. Bir hayvan veya doğa dışı yaratık üzerinde ayakta durdukları gibi, bir kanatlı güneş içinde havada asılı halde de verilmişlerdir. Haldinin aslan üzerinde, Teişebanın boğa, Şivini’nin ise kanatlı güneşle beraber tasvir edilen tanrılar olması akla yatkındır. Ancak bu arada toplanan ikonografik malzeme açık bir tanımlamanın mümkün olamayacağını göstermektedir: Benzer türden tanrı figürleri “kendi” hayvanları üzerinde durmamaktadır, aynı şekilde çok farklı niteliklerdeki figürler de aynı hayvanlar üzerinde bulunabilmektedir²⁵⁸.

Ele geçen çok sayıdaki yazılı tunç arkeolojik buluntular zaman dizini bakımından değerlendirildiklerinde İspuini ve Menua zamanlarında tanrı tasvirlerinin tek türünün, kanatlı bir güneş içinde yer alan tanrı olduğu görülmektedir. Bu da ulusal Tanrı Haldi’nin söz konusu olduğunu düşündürür. Bu nedenle de Haldi’nin arslan üzerinde canlandırılan tanrı olduğu kanısı giderek geçerliliğini yitirir. Kefkalesi kabartmalarında yer alan arslan üzerindeki boynuzlu başlık taşıyan kanatlı figürler Haldi betimleri olarak kabul edilir. Bu figürler artık doğru olarak, tohumlama sahnesindeki boynuzlu başlık taşıyan “Koruyucu Cinler” olarak yorumlanmaktadır. Haldi’nin gerçekte kanatlı güneş içinde canlandırılan tanrı olup olmadığı hala kanıtlanamamıştır.

III-Tanrı Teişeba

Tanrılar arası sıralamanın 2. basamağında Fırtına tanrısı Teişeba gelmektedir (Levha XVIIb)²⁵⁹. II. Rusa iktidarının belirli bir döneminde onun adına Teisebai Uru, “Teişeba’nın Kenti” anlamında kentler kurulmuştur²⁶⁰. Bu kentlerin en önemlisi Karmir-Blur’dur. Ancak

---

²⁵⁶ Belli 1998, 42.

²⁵⁷ Belli 1998, 42.

²⁵⁸ Belli 1998, 43.

²⁵⁹ Belli 1998, 45. Çiz. 19.

²⁶⁰ Belli 1998, 44.

bu tek değildir. I. Rusa, Sevan Gölü kıyısında bir Teişeba'nın kenti daha kurmuş olup bu Tsovinar'daki Odzaberd Kalesine uymaktadır²⁶¹.

Bu ikinci tanrının diğer tanrılara göre ayrıcalıklı konumu Meher Kapı yazıtında onaylanmaktadır; sadece kurbanla ilgili ayrıntılar değil aynı zamanda ortak kurban listesinin başlangıcıyla da bu anlaşılır. Ardini (Musasir) tanrılarının hemen ardından. Urartu Başkenti Tuşpa'nın tanrılarında daha önce, Fırtına Tanrısının Yukarı Dicle bölgesindeki kutsal kenti Qumenu tanrıları gelmektedir. Olasılıkla bu sıralama, kutsal kentlerin Urartuların bilincinde yer alan zaman sıralamasını yansıtmaktadır. Nitekim Tuşpa bu listedeki en yeni merkezdir. Urartu pantheonunun diğer tanrıları konusundaysa, şimdiye değin bunların isimleriyle kurulmuş kentler bilinmemektedir; aynı şekilde tanrılar sıralamasının üçüncü basamağında yer alan Güneş Tanrısının Kenti şeklinde bir ifadenin belgesine henüz rastlanmamış değildir²⁶². Ancak diğer tanrılara stellerin adandığı görülmektedir. Örneğin Güneş Tanrısı Şivini'ye veya Meher Kapıda dördüncü sırada bulunan, olasılıkla bir savaş kavramının kişileştirilmesi olan Huttini'ye adanmış yazıtlar bulunmaktadır. Tapınak yapımı da sadece Haldi ile sınırlanmış değildir. Van Gölünün kuzey ucundaki Ua ve Nalaini gibi yerel tanrılar da oradaki stelli tapınım yerinde önemli bir rol oynamaktadır. Fırtına ve Güneş Tanrıları gibi, Urumiye Ovasının tanrıları Sebitu, Artu ve Arasau da kapı olarak adlandırılan tapınım yerleri ile ilişki içinde gösterilir. Aras'ın kuzeyinde bulunan Aza ülkesinin yerel tanrısı Lusba için I. Argişti Arin-Berd'te bir *susi* tapınağı inşa etmiştir. Gene böyle bir tapınağı II. Sarduri, Çavuştepe'nin tanrısı İrmusini'ye adanmıştır. Tanrı Haldi'nin hemen arkasında aslan üzerinde ayakta duran Tanrı, her iki eliyle ayrı ayrı şimşek demetinin ortasından tutmaktadır. Şimşek demetinin de açık bir şekilde gösterdiği gibi, bu tanrının Meher Kapısı kaya yazı ikinci sırada yer alan Hava Tanrısı Teişeba olduğu anlaşılmaktadır. Teişeba sol tarafındaki diğer tanrılar gibi, başında konik biçimli bir tunç miğfer taşımaktadır. Yine sol tarafındaki diğer Urartu Tanrılarının tunç miğferle görüldüğü gibi, Teişeba'nın miğferinin yan tarafında, kulağının üst kenarından başlayan ve miğferin ön kısmına değin uzanan ucu kıvrımlı bir boynuz bulunmaktadır. Benzer miğfer ve miğferin kenarından başlayarak ön kısmına değin uzanan ucu kıvrık tek boynuz, Van'da bulunan ve şu anda Londra'da British Museum'da sergilenen 19.7 cm. yüksekliğindeki tunçtan döküm tekniği ile yapılmış bir tanrı figürünün baş kısmında da görülmektedir²⁶³. Ancak ay gösterilen ve M.Ö. 8.-7. yüzyıla tarihlendirilen tanrı figürü, bıyıklı ve sakallıdır. Kalkan parçası üzerindeki tanrıların taşıdığı tek boynuzlu konik

²⁶¹ Belli 1998, 45.

²⁶² Belli 1998, 44.

²⁶³ Belli 1998, 44.

miğferlerin daha geç dönemlerde yapılan tek boynuzlu konik miğferlerin ilk örneği olduğu anlaşılmaktadır. Urartu dini ve sanatına çok büyük bir katkı sağlayan tek boynuzlu konik miğferin benzerine ise, ne yazık ki şimdiye kadar Urartu resim sanatında rastlanılmamıştır.²⁶⁴ Konik biçime sahip olan tek boynuzlu miğfer bu haliyle güneyde Asur tanrılarının başındaki miğferlere benzememektedir. İlginçtir ki miğfer bu biçimi ile Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy) Kral Kapısı'ndaki kral-tanrının giymiş olduğu tek boynuzlu miğferle çok büyük bir benzerlik göstermektedir²⁶⁵. Tanrı Teişabanın aslan üzerinde ayakta durması, yalnızca Geç Hitit Prenslikler'inden Malatya'daki (Melitene) aslan üzerinde duran Fırtına Tanrısıyla bir benzerlik göstermektedir²⁶⁶. Ancak Fırtına Tanrısı oturan bir aslanın üzerinde ayakta durmakta ve bir elinde kargı, diğer elinde üçlü bir şamdana benzeyen şimşek demeti tutmaktadır. Hurri-Hitit ve Luvi Hitit Prenslikler'inde, Hava ve Fırtına Tanrısının değişmez silahının balta olduğu bilinmektedir.²⁶⁷

IV-Tanrı Şivini

Urartu tanrılar listesinde üçüncü sırada yer almaktadır (Levha XVIIIa)²⁶⁸. Teişeba'nın hemen arkasında kanatlı güneş diski içinde ve boğa üzerinde ayakta duran güneş tanrısı olarak bilinmektedir. Şivini diğer tanrılar gibi başında konik biçimli tunç bir miğfer taşımaktadır²⁶⁹. Miğferin kenarında ve kulağın üst kısmından başlayarak yayvan bir "S" çizerek miğferin ön kısmına değin uzanan ucu sivri ve kıvrık bir boynuz bulunmaktadır²⁷⁰. Ensede toplanan saçlar, yatay çizgilerle belirtilmiştir. Miğferin kenarından başlayan ve kulağı kapatan tunçtan yapılmış uzun yanaklık, çenenin altına uzanmaktadır²⁷¹. Yanaklığın çenenin altında, sol yanaklık parçası ile bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İnce ve küçük burnun, alnın bir uzantısı olmadığı görülmektedir. Şivini diğer tanrılar gibi sakalsız ve bıyiksız olmasına karşın, onlara benzemez. Sanatçı, her tanrının yüzünü kendi özelliklerine göre farklı bir şekilde yapmak için büyük bir çaba harcamıştır. Diğer tanrıların aksine, Şivini'nin omuzlarına karşıdan değil, gövde ve bacakları gibi yandan gösterilmiştir. Şivini, sol omzundan geçen ve sağ beline kadar uzanan güneş diskinin içinde durmaktadır²⁷². Diskin önünde ve arkasında yere paralel olarak uzanan dikdörtgen biçimli kanatlar, dalgalı çizgilerle taranan üç bölümlü demetlerden oluşmaktadır. Güneş diskinin kenarlarından çıkan iki veya

²⁶⁴ Belli 1998, 46.

²⁶⁵ Belli 1998, 47.

²⁶⁶ Belli 1998, 47.

²⁶⁷ Belli 1998, 46.

²⁶⁸ Belli 1998, 49. Çiz. 20.

²⁶⁹ Belli 1998, 48.

²⁷⁰ Belli 1998, 48.

²⁷¹ Belli 1998, 49.

²⁷² Belli 1998, 49.

üç bölümden oluşan bu tür dikdörtgen biçimli kanatlar, Kral İşpuini döneminden beri yaygın olarak görülmektedir. Tanrı Şivini sağ kolunu “V” şeklinde bir kıvrımla ileriye uzatarak, geleneksel selamlama pozisyonunda durmaktadır. Bitişik olan el parmakları tek tek belirtilmiştir. İleriye doğru gergin bir şekilde uzattığı sol eliyle, bir yayı ortasından tutmaktadır. Tanrının tutmuş olduğu yay, M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine 8. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaygın olarak betimlenen kanatlı güneş diski içinde ve boğa üzerinde ayakta duran tanrının tutmuş olduğu yayın benzerini oluşturmaktadır. Her iki bileğinde de bilezik bulunmaktadır²⁷³. Şivini, diğer tanrılar gibi beli ve omuzları saran kısa kollu bir giysi giymektedir. Belinde taşıdığı kılıcın uzun gövdesi, sağ kalçasından aşağıya doğru uzanmaktadır²⁷⁴.

B-Diğer Tanrılar ve Özellikleri

I-Tanrı Hutuini

Güneş tanrısının hemen arkasında, çeşitli hayvan organlarının birleşmesinde oluşan kanatlı bir boğa üzerinde ayakta duran tanrının da, Meher Kapısı yazıtında 4. sırada yer alan Hutuini olduğu sanılmaktadır (Levha XVIIIb)²⁷⁵. Hutuini savaş ile ilgili özelliklere sahip olmasından dolayı çok büyük bir olasılıkla “Kavga Tanrısı” olarak adlandırılmaktadır²⁷⁶.

Tanrı, çeşitli hayvan organlarının birleşmesinden oluşan kanatlı bir boğa üzerinde ayakta durmaktadır. Artık bu tanrıdan itibaren sol tarafta betimlenen diğer tanrıların tümü, Hava ve Güneş Tanrıların aksine normal hayvanlar üzerinde değil, insan ve çeşitli hayvan organlarının birleşmesinden oluşan gerçek dışı ürkünç, karışık yaratıklar üzerinde gösterilmiştir²⁷⁷. Zaten Urartu sanatında aslan ve boğa dışında diğer tanrıların normal bir hayvan üzerinde değil de genellikle insan ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan gerçek dışı karışık yaratıklar üzerinde betimlenmesi Urartu betim sanatının karakteristik özelliklerinin başında gelmektedir. Yandan gösterilen kanatlı boğanın vücudunun bazı organları, kuş ve akrep organlarının birleşmesinden oluşmuştur. Boğanın başındaki boynuz ve kulak, önde Güneş Tanrısı Şivini'nin üzerinde durduğu boğanın boynuz ve kulağına benzemektedir. Ancak boğanın ağzını açarak sanki bir aslanın kükremesi gibi betimlenmesi, hayvana gerçek dışı ürkütücü bir görünüm kazandırmıştır. Boğanın büyük bir hiddetle kükrerken gösterilmesi, sanatçının bu hayvanı sanki canlı bir gözleme dayanarak çizdiği sezisini uyandırmaktadır. Çizgilerle taranan hayvanın boynu ve gövdesi, boğaya

²⁷³ Belli 1998, 49.

²⁷⁴ Belli 1998, 50.

²⁷⁵ Belli 1998, 51. Çiz. 21.

²⁷⁶ Belli 2000, 226

²⁷⁷ Belli 1998, 51.

benzemektedir. Ancak ön bacaklarını havaya kaldırarak atlar durumunda gösterilen boğanın on ve arka ayakları kuş ayağından oluşmaktadır²⁷⁸. Ön bacakların üstünden dik olarak çıkan açık kanat sanki uçmaya hazırlanan bir hayvanın kanadı gibi gergin gösterilmiştir. Boğanın uzun ve uç kısmı baston gibi kıvrımlı gösterilen kuyruğu ise, akrep kuyruğundan oluşmaktadır. İç içe geçmiş üçgen boğumlardan oluşan kuyruk büyük bir özenle belirtilmiştir.

Araba ve at koşum takımına ait tunç eşyalar ile gümüş bir pektoral üzerindeki ilginç resim sahnelerinde, sanki gezintiye çıkmış gibi betimlenen boğa figürleri bulunmasına karşın buradaki kanatlı boğa onlardan çok daha farklı özelliklere sahiptir. Bu ayrımlı özelliklerin başında boğanın atlar durumunda gösterilmesi, kükremesi, ayaklarının ve kuyruğunun farklı hayvan organlarından oluşması gelmektedir. Yani buradaki karışık yaratık sanki önündeki düşman askerlerine doğru atlarcasına saldırmaktadır. Ayrıca M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen bazı tunç kemerler üzerinde de atlar durumunda gösterilen kanatlı boğa figürleri bulunmasına karşın yukarıda sözünü ettiğimiz farklı özellikler geçerliliğini korumaktadır²⁷⁹. Bu yüzden Urartu sanatında şimdiye kadar benzerine rastlanılmayan bu ilginç karışık yaratık, Urartu dini ve mitolojisine yepyeni bir boyut kazandırmaktadır. Kanatlı boğanın farklı özelliklerle resmedilmesinin yanı sıra tanrının her iki elinde uzun iki kargı ile betimlenmesinin benzerine de bugüne değin Urartu sanatında rastlanılmamıştır. Tunç kemerler üzerinde işlenen ilginç resim sahnelerinde savaşçıların taşıdığı kargıların yanı sıra arabalara da takılmış olan kargılar görülmektedir. Ancak iki uzun kargı taşıyan tanrının altındaki gerçek dışı karışık yaratık ile bir bütünlük içinde betimlendiği görülmektedir. Böylesine gizemli bir anlam bütünlüğü oluşturan bu ilginç sahnenin benzerine ise şimdiye kadar Urartu resim sanatında rastlanılmamıştır²⁸⁰.

II-Tanrı Turani

Bu tanrının hemen arkasında ise birkaç hayvan organın birleşmesiyle kanatlı keçi üzerinde ayakta duran bir başka tanrı bulunmaktadır. Bu tanrının da Meher Kapısı yazıtında beşinci sırada yer alan Tanrı Turani olduğu sanılmaktadır (Levha XIXa)²⁸¹. Meher Kapısı yazıtında Tanrı Turani için 1 sığır ve 2 koyun kurban edilmektedir. Bu tanrının da betimlenme yöntemi, giysileri, boynuzlu miğferi, sadak ve kılıcı diğer tanrıların silah ve giysilerinin benzerini oluşturmaktadır. Bu tanrıyı diğer tanrılardan ayıran en önemli özelliğin başında, taşımış olduğu farklı silahı ve üzerinde durmuş olduğu birkaç hayvan organının

²⁷⁸ Belli 1998, 52.

²⁷⁹ Belli 1998, 52.

²⁸⁰ Belli 1998, 56.

²⁸¹ Belli 1998, 54. Çiz. 22.

birleşmesinden oluşan kanatlı keçi gelmektedir. Tanrı ileriye gergin ve yere paralel olarak uzattığı sol eliyle ilginç bir kalkan tutmaktadır. Dış bükey biçimli kalkan, en küçük ayrıntısına varıncaya değin büyük bir özenle yandan gösterilmiştir. Tanrı kalkanın içinde yarım ay biçimindeki büyük tutamağı, sıkı bir şekilde tutmaktadır. Kalkanın büyük tutamağı, tıpkı önündeki konik biçimli çıkıntılar gibi, Asur Kralı II. Assurnasirpal dönemine ait başkent Nimrud'daki (Kalhu) Sarayın kabartmalarında askerlerin taşıdığı kalkanların büyük tutamağına benzemektedir.²⁸² Kalkanın tunçtan yapılmadığı anlaşılmaktadır. Kalkanın diğer ağaç türlerine kıyasla oldukça dayanıklı olan söğüt dallarından yapıldığı düşünülür. Örneğin kalkanın yandan gösterilen kenarındaki noktalar, söğüt dallarının uç kısmını yansıtmaktadır. Kenarları dışbükey olan kalkanın iç kısmının deri kaplı olup olmadığı belli değildir. Kalkanın bir başka ilginç özelliği ön kısmında konik biçimli üç çıkıntının bulunmasıdır²⁸³. Bu çıkıntılardan biri kalkanın ortasında, diğer iki tanesi de yanlarda yer almaktadır. Tunçtan yapıldığı sanılan konik biçimli bu çıkıntılar (umbolar) kalkana büyük bir sağlamlık kazandırmış olmalıdır. Tunçtan dövme tekniği ile yapılan bu tür konik biçimli çıkıntılar çok sayıdaki örneği yapılan kazılarda da bulunmuştur. Tanrı kuş, keçi ve aslan organlarının birleşmesinden oluşan kanatlı keçi üzerinde ayakta durmaktadır. Diğer karışık yaratıklar gibi sağ taraftan gösterilen kanatlı keçinin başında arkaya doğru kıvrılan ucu sivri bir boynuz bulunmaktadır. Boynuz özenli bir şekilde yatay çizgilerle taranmıştır.

III-Tanrı Ua

Bu tanrının Urartu dininde hangi tanrıyı kesin olarak yansıttığını bilmiyoruz. Kanatlı ejder üzerinde simgelenmektedir²⁸⁴. Kanatlı ejder üzerinde ayakta duran tanrının betimleme yöntemi giysi ve silahları, diğer tanrıların aynı özelliği taşımaktadır (Levha XIXb)²⁸⁵. Bu tanrıyı diğer tanrılardan ayıran en önemli iki özelliğin başında sağ elinde taşımış olduğu farklı silahı ve üzerinde durduğu birçok hayvan organının birleşmesiyle oluşan kanatlı ejder gelmektedir²⁸⁶.

IV-Tanrı Nalaini

Bu tanrının hemen arkasında ise kanatlı at üzerinde ayakta duran başka bir tanrı bulunmaktadır (Levha XXa)²⁸⁷. Bu tanrının da Urartu dininde hangi tanrıyı yansıttığını kesin olarak bilemiyoruz. Büyük bir olasılıkla Meher Kapısı yazıtında 7. sırada yer alan ve

---

²⁸² Belli 1998, 58.

²⁸³ Belli 1998, 58.

²⁸⁴ Belli 1998, 56.

²⁸⁵ Belli 1998, 57. Çiz. 23.

²⁸⁶ Belli 1998, 59.

²⁸⁷ Belli 1998, 59.Çiz. 24.

kendisine 2 sığır ve 4 koyun kurban edilen Tanrı Nalani olduğu sanılmaktadır. Nalani'de tıpkı Tanrı Ua gibi Van Gölü'nün Kuzeydoğu Bölgesi'nin (Bergri-Muradiye Bölgesi'nin) yerel tanrısıdır²⁸⁸. Kanatlı at üzerinde ayakta duran tanrının betimlenme yöntemi diğer tanrılarınkiyle benzerdir. Bu tanrıyı diğer tanrılardan ayıran en önemli özellik sağ elinde taşıdığı farklı silahı ile üzerinde durduğu kanatlı attır. Tanrı ileriye gergin ve yere paralel olarak uzattığı sol eliyle, diğer tanrıların taşıdığı konik çıkıntılı kalkanın benzerini tutmaktadır. Tanrı geriye doğru gergin olarak uzattığı sağ eliyle de, kılıç tutmaktadır. Enli olan kılıç, uç kısma doğru incelmektedir. Tanrının sağ elindeki kılıcın belinde taşıdığı kılıçtan daha enli ve kısa olduğu görülmektedir. Bugüne değin birçok yerleşim merkezinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan kılıçlar gibi, bu kılıcın tutamağının tunçtan ve gövde kısmının da demirden yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Beline takılı olan kılıcın kını ve kabzasının da gösterdiği gibi tanrı iki ayrı kılıç taşımaktadır. Kazılarda ortaya çıkarılan kılıçlar hakkında bilgi sahibi olmamıza karşın, Urartu resim sanatında ilk kez elinde kılıç tutan bir tanrı betimlenmiştir. Urartu sanatında benzerine rastlanılmayan bu enli kılıcın en yakın benzerini, yine Asur Kralı II. Assurnasirpal dönemine ait Nimrud (Kalhu) Sarayı kabartmalarındaki kılıç oluşturmaktadır. Tanrının bir elinde kalkan, diğer elinde de kılıç tutarak kanatlı at üzerinde bugüne değin alışık olmadığımız bir canlılıkla betimlenmesi, kendisine oldukça etkileyici bir görünüm kazandırmıştır.

IV-Tanrı Şebitu

Meher Kapısı yazıtında 8. sırada yer alan ve kendisine 2 sığır ve 4 koyun kurban edilen Urmiye Bölgesi'nin Tanrı Şebitu olduğu sanılmaktadır (Levha XXb)²⁸⁹. Elinde ok ve yay tutan tanrı figürü, Münih Prahistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenen altından yapılmış bir madalyon üzerinde de görülmektedir. Aslan üzerinde ayakta duran, sırtında sadakları ve belinde de kılıcı olan bu tanrı sağ elini geleneksel selamlama pozisyonunda "V" şeklinde bir kıvrımla ileriye uzatırken, sol eliyle de özenle işlenmiş bir yay ve iki ok tutmaktadır²⁹⁰. Ancak tanrı yayı ve okları ters olarak tutmaktadır²⁹¹. Adana Bölge Müzesi'nde sergilenen tunç bir kemer üzerinde ise, kanatlı karışık bir yaratık üzerinde ayakta duran tanrı sağ elinde bir kalkan, sol elinde de iki ok tutmaktadır²⁹².

---

²⁸⁸ Belli 1998, 58.

²⁸⁹ Belli 1998, 61.Çiz. 25.

²⁹⁰ Belli 1997, 60.

²⁹¹ Belli 1998, 61.

²⁹² Belli 1998, 61.

SONUÇ

Urartu Pantheonu ve dini konusunda tartışmamızın bu bölümünde Urartu dininin diğer Anadolu kent devletlerinin devamı niteliğinde olduğudur. Gerek defin olsun gerekse ibadet olsun yakın benzerlikler taşımaktadır. Bu dinlerde olduğu gibi doğal sorunların, savaşların ve verimliliğin artmasında, çok tanrılı dinlere geçişin en büyük etkileri vardır. Urartu panteonu en önemli tanrılar itibarı ile başta Hurri olmak üzere yabancı kavimlerin etkisindedir. Devlet dini yaratma çabalarının yanında her kavme de dini özgürlük verilerek birlik korunmuştur. Buradaki amaç kuşkusuz siyasi birlik ve otoriteyi sağlamaktır.

Hurri etkisinde kalmış olan Urartu dini çok tanrılıydı. Merkezi bir devlet yapısına sahip olan Urartularda bu yapının korunabilmesi için, dil ve ülkü birliğinin yanında din de önemli ve birleştirici bir görev üstlenmiştir. Beylikler döneminde her aşiretin farklı bir inancı ve Tanrı anlayışı bulunmaktaydı. Kendi tanrılarının yanı sıra Mezopotamya, Hitit, Hurri, İran (Med), Asur tanrıları ve dini öğeleri de benimsediler. Tüm bu tanrı ve tanrıçalar, Kral İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde bir çatı altında toplanmıştır. Urartuların en önemli tanrıları Baştanrı Haldi, Hurri kökenli Hitit tanrısı Teşup ile ilişkili olan Teişeba ve Şivini'dir. Urartuların başlangıçta hayvanlara taptıkları, daha sonraki dönemlerde tanrıları insan biçiminde tasvir ettikleri düşünülmektedir. Kutsal kazanların kulplarında görülen hayvan başlı insan vücutlu yaratıklar ise bu gelişmenin ara dönemini simgeler. İnsan tanrılar önem kazandıktan sonra, hayvan tanrılar da kutsal hayvan olarak dini kimliklerini korumuşlardır.

Dinsel inançlarında stellere tapmaya özel önem veren Urartular, bu ibadetlerini açık hava tapınaklarında yapıyorlardı. Bu tipte açık hava kutsal alanlarına Van'ın 60 km. kuzeydoğusundaki Yeşilaliç ile batı sınırındaki Altıntepe'de rastlanılmıştır. Açık hava kutsal alanlarının yanında Urartuların kendilerine özgü bir tapınak anlayışları vardı. Çatısı ağır payelerle döşenen görkemli tören salonları, revaklı avluları, depoları ve sunaklarıyla birlikte

büyük bir külliye oluşturan bu tapınakların içinde tanrı yontusunun durduğu cella, kare planlı yüksek bir kule biçimindeydi. Dış yüzlerine tanrılara adak olarak sunulmuş tunç kalkanların asılı olduğu bu yapının önündeki geniş avluda, kurbanlar için taştan sunaklar ve üç ayaklı altlıklar üzerinde duran tunç kazanlar bulunmaktaydı. Sunaklar farklı biçimlere sahip olabiliyordu. Örneğin Toprakkale’ de sunak, bazalttan oyulmuş anahtar deliği şeklinde, Çavuştepe ve Altıntepe’ de ise; yuvarlak ve alçak kenarlı bir tekne biçimindeydi. Cella’nın iç duvarları ise, mavi ve kırmızının egemen olduğu duvar resimleri ve ender olarak da taş oymalar üzerindeki kakmalarla bezeliydi. Asur Kralı II. Sargon’un M.Ö. 714 yılında yağmaladığı ve taş kabartmalarında Musasir kentindeki Baştanrı Haldi’nin tapınağı, alçak kapısı ve cephe düzeneğiyle farklı olmakla birlikte bir Urartu cellasının önden görünümü hakkında bilgi verebilmektedir. Günümüzdeki Türkiye-Irak-İran sınırının çakıştığı yerin güneyinde yer aldığı sanılan bu ünlü kent ve tapınak, yalnızca Urartu Krallığı tarafından değil, batıda Tabal, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Asur Krallığı tarafından kutsanmaktaydı. Kuzey Suriye kökenli olduğu sanılan kule biçimli cellanın M.Ö. VIII. yüzyılın başlarına ait en eski temsilcileri, her ikisi de Menua tarafından yaptırılmış, Van’ın 10 km. kadar kuzeyindeki Yukarı Anzap ile Ağrı’nın Patnos ilçesindeki Aznavurtepe kalelerinde ortaya çıkarılmıştır. Günümüze kadar iyi bir duruma gelmemiş olmakla birlikte, kule-tapınak türünün en görkemli temsilcileri M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında II. Rusa tarafından biri Van Ovası’ndaki Kılbanı Dağı, öteki de Eiduru Dağı önündeki Rusahinili’de inşa edilmiştir.

Urartu Krallığı’nın resmi devlet dini konusunda en ayrıntılı bilgileri, kayalara oyularak yapılmış Meherkapı Anıtı’ndaki yazıttan öğrenmekteyiz. Meherkapı Anıtı, Tuşpa’nın 7 km. kuzeydoğusunda ve ikinci başkent Rusahinili’nin de 600 metre batısında bulunmaktadır. Zımzım Dağı kalker kayalarının güney yüzüne oyulmuş dikdörtgen biçimli kaya nişinin içi, iki ayrı çerçeve ile çevrelenmiştir. Dört metre yüksekliğinde ve 2.6 metre genişliğindeki kaya nişi, yerden yaklaşık olarak 17-18 metre yüksekliğinde ve aynı zamanda bir açık hava dini merkezi olduğu söylenmektedir. Görünümünden dolayı halk tarafından ‘Taş Kapı’, ‘Yalancı Kapı’ veya ‘Kör Kapı’ olarak adlandırılan bu tür kaya nişlerine Urartu Krallığı döneminde ise ‘Haldi Kapısı’ adı verilmekteydi. Eski Doğu dünyasında bu tür kaya kapılarını yapma geleneğinin yalnızca Urartulara özgü olduğu anlaşılmaktadır. Urartu inancına göre dağların kapısı olan bu tür kaya nişlerinin içinden, tanrıların çıktığına inanıldığı tahmin edilmektedir. Bu görüş yörede yaşayan halklar üzerinde etkisini sürdürdüğü görüşü yer almaktadır. Bu nedenle kutsal olarak benimsenen kaya kapıları, herhangi bir tahribata uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir. Yerden kapıya kadar, kayaların oyulmasıyla

yapılmış basamaklarla çıkılmaktadır. Bu basamakların bir kısmı aşınmakla beraber büyük bir bölümü günümüze değin varlığını korumuştur.

Urartu Krallığı'nın dinini incelemek için iki çeşit kaynak vardır: 1. Çivi yazılı yazıtlar, 2. Kabartmalar. Çivi yazıtlarında resmî Urartu dini ve halkın inançları ifade edilmiştir. Çivi yazıtlarındaki bilgiler sınırlıdır. Bu bilgiler tanrıların isimlerinden, mabetlerinde süs ve içeriğinden ve sunulan kurbanlardan bahseder. Dini karakterde olan mitler, dualar ve büyü mahiyetindeki metinlere şu ana kadar rastlanılmamıştır.

Urartu çivi yazılı metinleri ilk satırlarında tanrılara hitapla başlarlar. İlk olarak Baştanrı Haldi yer almaktadır. Urartuların askeri zaferleri hakkındaki bilgiler çoğunlukla tanrı Haldi'ye bağlanmaktadır. Birçok metinlerde tanrı Haldi ile birlikte tanrı Teişeba ve tanrı Şivini'nin adları geçmektedir. Urartular için önemli olan bu üç tanrı Urartu'nun kültürel ve tarihî değerlerini yansıtmaktaydılar. Fırtına Tanrısı Teişeba'nın Anadolu'daki Teşup ile çok yakın ilgisi olduğu düşünülür. Yine güneş tanrısı Şivini için Adad veya Şamaş adlı Asur tanrılarından ideogramlarından faydalanılmıştır. Haldi'nin ismi ise Urartuların kendi dillerinde yazılmaktaydı. Bunun sonucunda da Haldi'nin yerel bir tanrı olduğu düşünülmektedir. Urartu devletine dâhil olan kabilelerden birinin tanrısı olduğu görüşü tahmin edilmektedir. Asur yazısı Urartu'ya girmeden önce Tanrı Haldi yaygın hal almış, isim yapıp benimsendiği tahmin edilmektedir. Bu yerli tanrıya Teişeba'nın da adı bağlıdır. Bu da Anadolu'nun Hurri-Hitit tanrısıdır. Şivini ise Asur – Babil bölgesinin sembolünü teşkil etmektedir. Böylece bu üç tanrı bir dereceye kadar Urartu Krallığı dininin üç kültürünü, üç etnik unsurunu yansıtmış olduğu görüşü yer alabilir. Tanrı Haldi, Suriye'nin sınır bölgelerinde de tapınıldığı tahmin edilmektedir.

Urartu Krallığı'nın dinini incelemek için önemli bir unsur olan anıt Meher Kapısı Kitabesi'dir. IX. yüzyılın sonuna ait olan bu metinde Urartu tanrılarına sunulan inek, boğa, koyun vs gibi hayvanların miktarını gösteren liste vardır. Bu metin Van Krallığı'nın resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan ilişkisini göstermektedir. Bu Urartu panteonuna, fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrıları da dâhil edilmiştir.

Urartuların dini törenlerinde Haldi, çoğu zaman asker görünüşündedir. Musasir tapınağında mızrak ve kült kalkanlarının açık bir şekilde belirtilmiş olması bunun kanıtı niteliğini taşımaktadır. Bu tapınağın cephesinde alınlıkta ve kapının yanında mızraklar bulunmaktaydı. Kalkanlar da cephenin sütunlarına ve duvarlarına asılmaktaydı. Kalkan kültü Urartuları Akdeniz Bölgesine bağlamaktadır. Ayrıca Ön-Asya'nın doğusunda bu kült daha az bir rol oynadığı görüşü yer alır.

KAYNAKÇA

- Alkım 1970 H. Alkım “Çavuştepe (Van)”, *Anatolica* 3, 1969-1970, 35-37.
- Akurgal 1997 E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1997.
- Akurgal 1989 E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1989.
- Akyurt 1998 M.İ. Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
- Azarpay 1968 G. Azarpay, *Urartian Art*, California, 1968.
- Barnett 1982 R. D. Barnett, “Urartu” *The Cambridge Ancient History* 3/2, 1982, 314-371.
- Barnett 1965 R.D. Barnett "Two Urartian Inscription from Azerbaijan”, *Journal of Cuneiform Studies* XIX. 1965, 35-40.
- Burney 1966 C.A. Burney “ A First Season of Excavation at the Urartian Citadel at Kayalıdere” *Anatolian Studies* 16, 1966, 55-111.
- Belli 1979 O. Belli, “Urartular’da Totemcilik Sorunu” *Anadolu Araştırmaları VII*, 1979, 29-41.
- Belli 1982 O. Belli, “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı”, *Anadolu*

- Araştırmaları* 8, 1982.
- Belli 1982 O. Belli, “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 1982, 237-247.
- Belli 1988 O. Belli, *The Capital of Urartu Van Eastern Anatolia*, İstanbul, 1988.
- Belli 1992 O. Belli, “Van-Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı-Die Ausgrabungen an der Urartaischen Festung Anzaf bei Van” *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 54-55, 1992, 13-30.
- Belli 1998 O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998.
- Belli 1982 O. Belli, *Urartular*, İstanbul, 1982.
- Belli 2000 O. Belli, “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahanili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi(1932-1999)*, 2000, 223-227.
- Belli 2006 O. Belli, “Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı-2005”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü. Haberler* 21, 2006, 31-32.
- Beli 2006 O. Belli, “Van Bölgesinde Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları ve Urartu Tanrıları” *Dünyada Van* 24, 2006, 18-27.
- Çevik 1999 N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 1999.
- Çilingiroğlu 1976 A. Çilingiroğlu, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1976, 235.
- Çilingiroğlu 1984 A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkileri*, İzmir, 1984.
- Çilingiroğlu 1987 A. Çilingiroğlu, “Recent Archaeological Research in Turkey: Van-Dilkaya 1986”, *Anatolian Studies* 37, 1987, 217-219

- Çilingiroğlu-French 1991 A. Çilingiroğlu-D. French “Urartian Belt Fragments from Burmageçit”, *Anatolian Iron Ages 2*, 1991,97-112
- Çilingiroğlu 1993 A. Çilingiroğlu “Ayanis Kalesi Dünyada Van” *Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi 3*,1993, 6-8.
- Çilingiroğlu 1994 A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994.
- Çilingiroğlu 1997 A. Çilingiroğlu “Dilkaya Höyüğü” *Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi 6*, 1997, 2-5.
- Çilingiroğlu 1997 A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- Çilingiroğlu 1998 A. Çilingiroğlu, “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri” *Karatepe'deki Işık / Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, 1998,229-239.
- Çilingiroğlu 1999 A. Çilingiroğlu, “Van Ayanis Kalesi Kazıları-1997”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1999 ,527-540.
- Çilingiroğlu 2005 A. Çilingiroğlu, *Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri*, İstanbul, 2005.
- Çilingiroğlu 2006 A. Çilingiroğlu, “Ayanis Urartu Tapınağı Mülkleri”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yayılayı’ya Sunulan Yazılar*, 2006,75-79.
- Çilingiroğlu 2007 A. Çilingiroğlu, “Urartu Tarihi”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü XXIII*. 2007, 31-40.
- Çilingiroğlu 2008 A. Çilingiroğlu, *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Ankara, 2008.
- Erzen 1978 A. Erzen, *Çavuştepe I, MÖ 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978.
- Erzen 1962 A. Erzen, “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları” *Belleten 26/ 103*, 1962, 623-624.
- Erzen 1965 A. Erzen, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı” *Türk Arkeoloji Dergisi 14 /1-2*, 1965, 141-146.

- Erzen 1986 A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1986.
- Erzen 1992 A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992.
- Frankel 1979 D. Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu*, Londra, 1979.
- Güzeloğlu 1996 S. Güzeloğlu, *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*, İstanbul, 1996.
- Karaosmanoğlu 2006 M. Karaosmanoğlu, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2006 yılı kazı ve Onarım Çalışmaları", *Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2007, 23, İstanbul, 2007, 20-21.
- Memiş 1995 E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya, 1995.
- Narçın 2008 A. Narçın, *A'dan Z'ye Asur*, İstanbul, 2008.
- Özgüç 1966 T. Özgüç, *Altın-tepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
- Özgüç 1969 T. Özgüç, *Altın-tepe II Mezarlar Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
- Piotrovskiy 1955 B.B. Pitrovskiy *Karmir Blur III*, Erevan, 1955.
- Piotrovsky 1965 B.B. Pitrovskiy "Urartu Dini" *Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fk. Dergisi* 23/1-4, 1965, 37-49.
- Piotrovsky 1969 B. B. Piotrovsky *The Ancient Civilization of Urartian*, New York, 1969, 843-861.
- Salvini 1995 M. Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Germany, 1995.
- Salvini 2006 M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006.

- Sevin 1979 V. Sevin, "Menua'nın oğlu İnuspua", *Anadolu Araştırmaları Dergisi VII*.1979, 14-17.
- Sevin 1989 V. Sevin, "Urartular' a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları Dergisi XI*.1989, 53-55.
- Sevin 1997 V. Sevin, "Meher Kapı", *Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi 6*, 1997, 6-7.
- Sevin-Belli 1999 V. Sevin-O. Belli, *Nahçıvanda Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul, 1999.
- Sevin 2001 V. Sevin, "Evrenin Kralları Urartu," *Atlas Dergisi IV*. 2001, 16-17.
- Sevin 2003 V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003.
- Sevin 2003 V. Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul, 2003.
- Stronach 1967 D. Stronach, "Urartian and Achaemenian Tower Temples", *Journal of Near Eastern Studies Vol. 26/4*. 1967, 278-288.
- Tarhan-Sevin 1975 M.T. Tarhan-V. Sevin, "Urartu Tapınak Kapılarıyla Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Belleten 155*, 1975,389-400.
- Tarhan 1978 M.T. Tarhan, *M.Ö. 13. Yüzyılda Uruadri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul, 1978.
- Tarhan-Sevin 1990 M. T. Tarhan, V. Sevin "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1989", *XII. Kazı sonuçları Toplantısı II*. 1990, 429-455.
- Tarhan-Sevin 1992 M. T. Tarhan, V. Sevin "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1991", *XIV. Kazı sonuçları Toplantısı I*. 1992, 407-429.
- Tarhan-Sevin 1993 M. T. Tarhan, V. Sevin "Van Kalesi ve Eski Van Şehri

Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”, *Belleten* 220. 1993,
Araştırmalar, İstanbul, 1999.

Von Loon 1966

M.N. Von Loon, *Urartian Art*, İstanbul, 1966.

Yıldırım 1989

R. Yıldırım, *Urartu İğneleri*, Ankara, 1989.

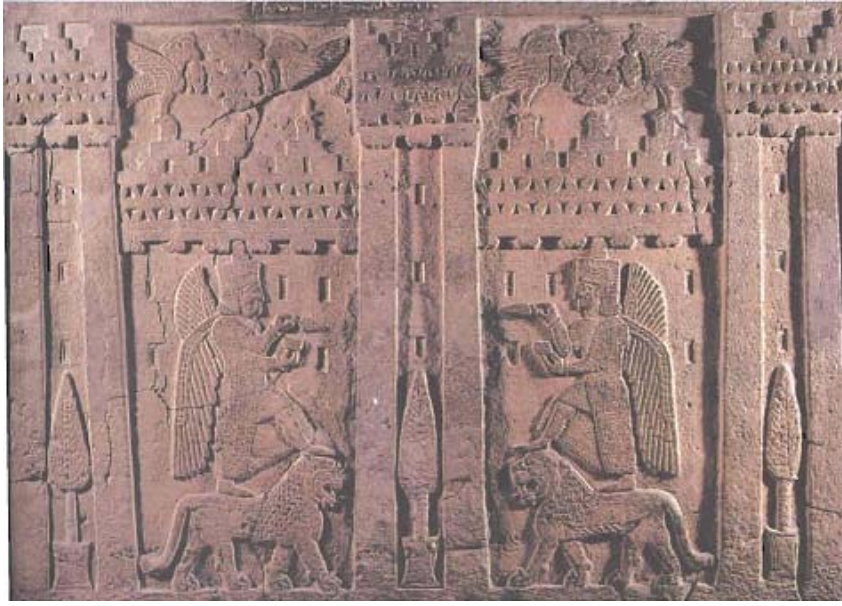
LEVHALAR

LEVHALARIN LİSTESİ

Levha Ia: Tanrı Haldi	(Belli 1978, 164. Res. Alt)
Levha Ib: Tanrı Teişeba	(Salvini 2006, Kapak Resmi)
Levha IIa: Taş Kabartma	(Sevin 2003, 200. Res. Alt)
Levha IIb: Boğa Heykelciği	(Çilingiroğlu 1997, 133. Res. 87)
Levha IIIa: Üç Ayaklı Kazan	(Sevin 2003, 222. Res. Alt)
Levha IIIb: Tanrı Haldi Mızrağı	(Sevin 2003, 200. Res. Üst)
Levha IVa: Mühür Baskı	(Sevin 2003, 230. Res. Orta)
Levha IVb: Libasyon Sıvı Kazanı	(Çilingiroğlu 2008, 38. Res. 17)
Levha Va: Küpler	(Çilingiroğlu 1997, 78. Res.39)
Levha Vb: Kurban Töreni	(Sevin 2003, 202. Res. Alt)
Levha VIa: Yemek Kabı	(Sevin 2003, 195. Res. Üst)
Levha VIb: Korsabad Kabartması	(Çilingiroğlu 1977, 158. Res.36)
Levha VIIa: Kule Tapınağın Rekonstrüksiyonu	(Sevin 2003, 216. Res. Üst)
Levha VIIb: Altıntepe Tapınağı	(Çilingiroğlu 1997, 68. Çizim 4)
Levha VIIIa: Hayat Ağacı Tapınma	(Sevin 2003, 214. Res. Üst)
Levha VIIIb: Çavuştepe Tapınağı	(Çilingiroğlu 1997, 69. Res.34)
Levha IXa: Çavuştepe	(Sevin 2003, 212. Res. Alt)
Levha IXb: Ayanis Kalesi	(Çilingiroğlu 1997, 59. Res. 26)
Levha Xa: Tunç Yapım Diski	(Çilingiroğlu 1997, 118. Res. 68)
Levha Xb: Toprakkale Haldi Tapınağı Çizim Şeması	(Çilingiroğlu 1997, 68. Çizim 5)
Levha XIa: Toprakkale Tapınağı	(Çilingiroğlu 1997, 70. Res. 36)
Levha XIb: Arin-Berd Tapınağı Plan Şeması	(Çilingiroğlu 1997, 71. Çizim 6)
Levha XIIa: Analı-Kız Kutsal Alanı	(Çilingiroğlu 1997, 100. Res. 47)
Levha XIIb: Meher Kapı Kutsal Alanı	(Sevin 2003, 196. Res. Alt)

Levha XIIIa: Analıkız Kurban Kanalları ve Nişleri	(Çilingiroğlu 1997, 101. Res. 48)
Levha XIIIb: Altıntepe Kutsal Alanda Steller	(Sevin 2003, 217. Res. Üst)
Levha XIVa: Çavuştepe Açık hava Kutsal Alanı	(Çilingiroğlu 1997, 101. Res. 49)
Levha XIVb: Yeşilalıç Taş Kapı	(Sevin 2003, 215. Res. Üst)
Levha XVa: Ölü Yemeği ve Libasyon Töreni	(Çilingiroğlu 1997, 102. Çizim 21)
Levha XVb: Libasyon Töreni	(Çilingiroğlu 1997, 102. Çizim 21)
Levha XVIa: Urneler	(Çilingiroğlu 1997, 103. Çizim 22)
Levha XVIb: Kaya Mezarı	(Sevin 2003, 233. Res. Üst)
Levha XVIIa: Tanrı Haldi	(Belli 1998, 40. Çizim 18)
Levha XVIIb: Tanrı Teişeba	(Belli 1998, 45. Çizim 19)
Levha XVIIIa: Tanrı Şivini	(Belli 1998, 49. Çizim 20)
Levha XVIIIb: Tanrı Hutuini	(Belli 1998, 51. Çizim 21)
Levha XIXa: Tanrı Turani	(Belli 1998, 54. Çizim 22)
Levha XIXb: Tanrı Ua	(Belli 1998, 57. Çizim 23)
Levha XXa: Tanrı Nalani	(Belli 1998, 59. Çizim 24)
Levha XXb: Tanrı Şebitu	(Belli 1998, 61. Çizim 25)

a

b

Levha III

a

b

a

b

a

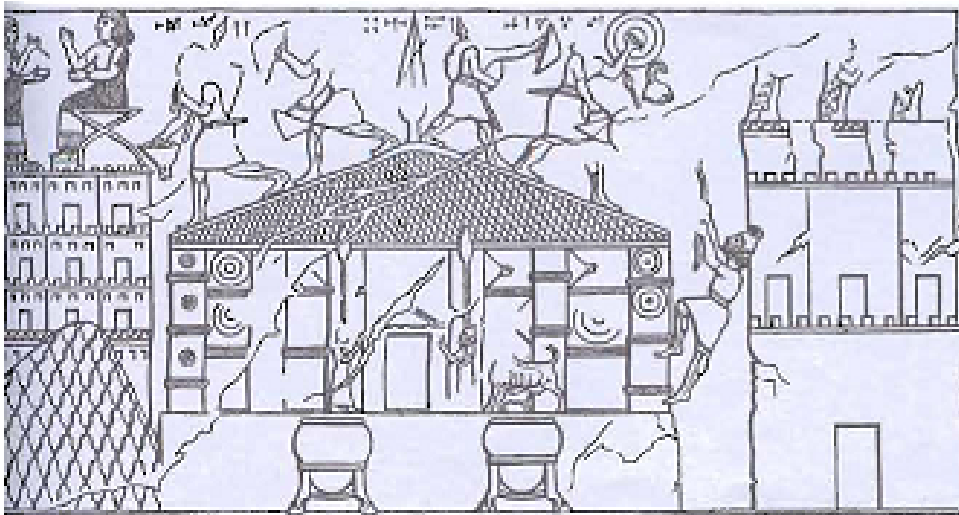

b

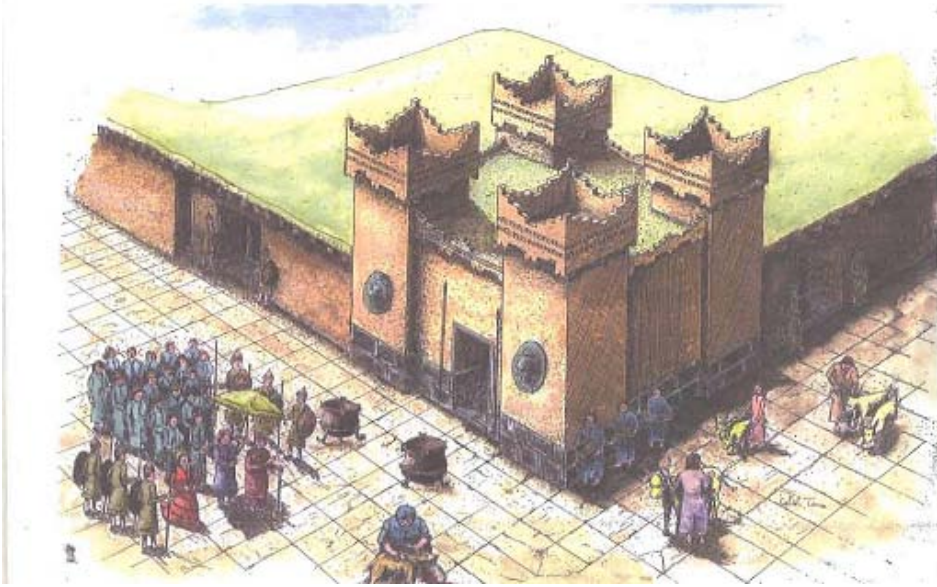

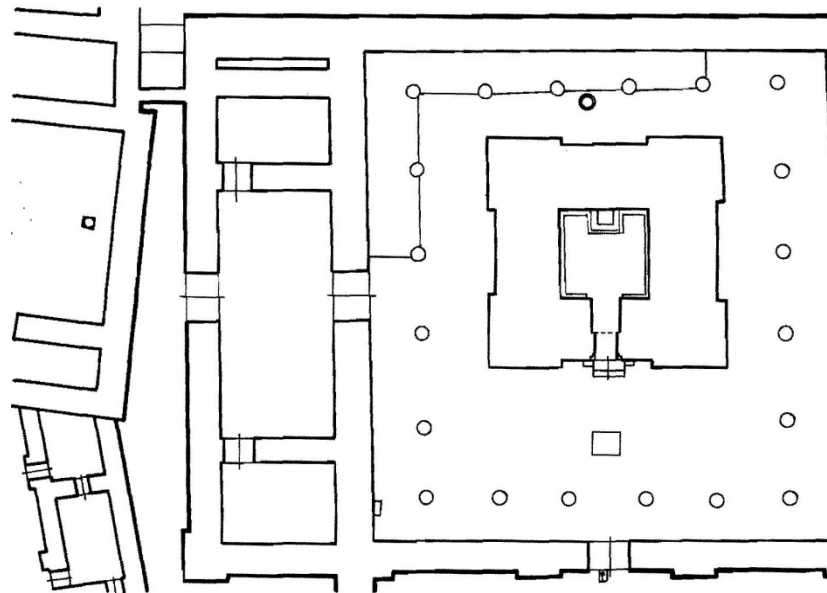
a

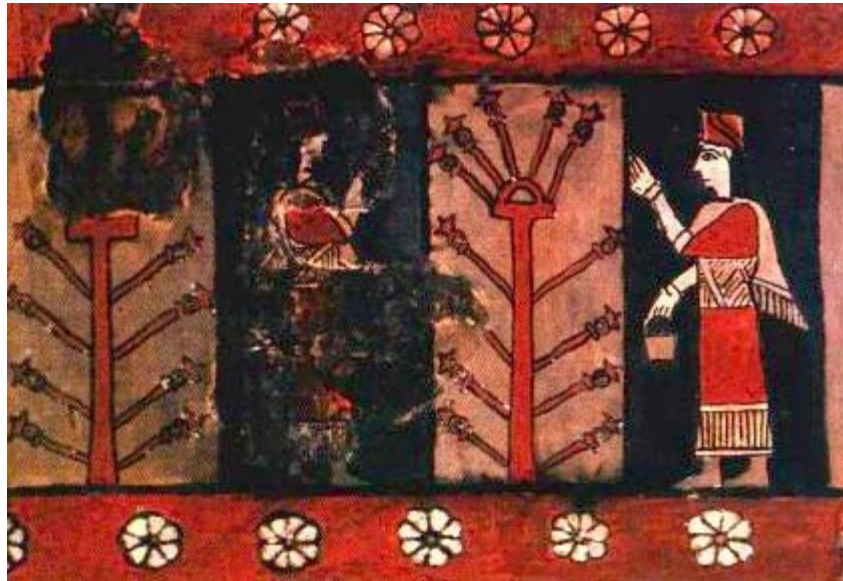
b

a

b

a

b

a

b

a

b

a

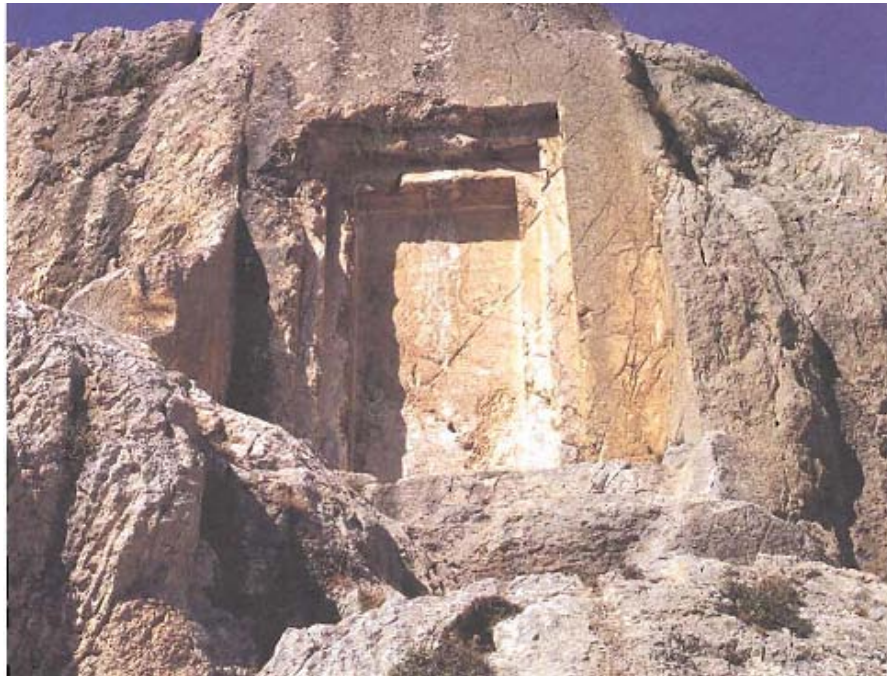
b

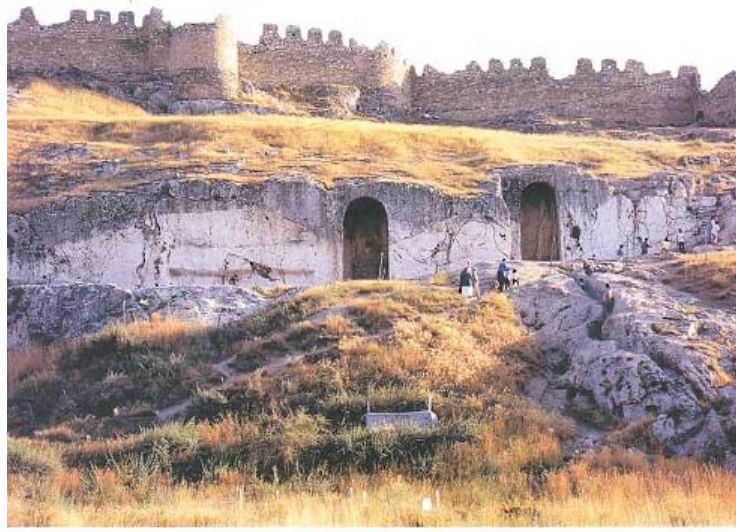
Levha XII

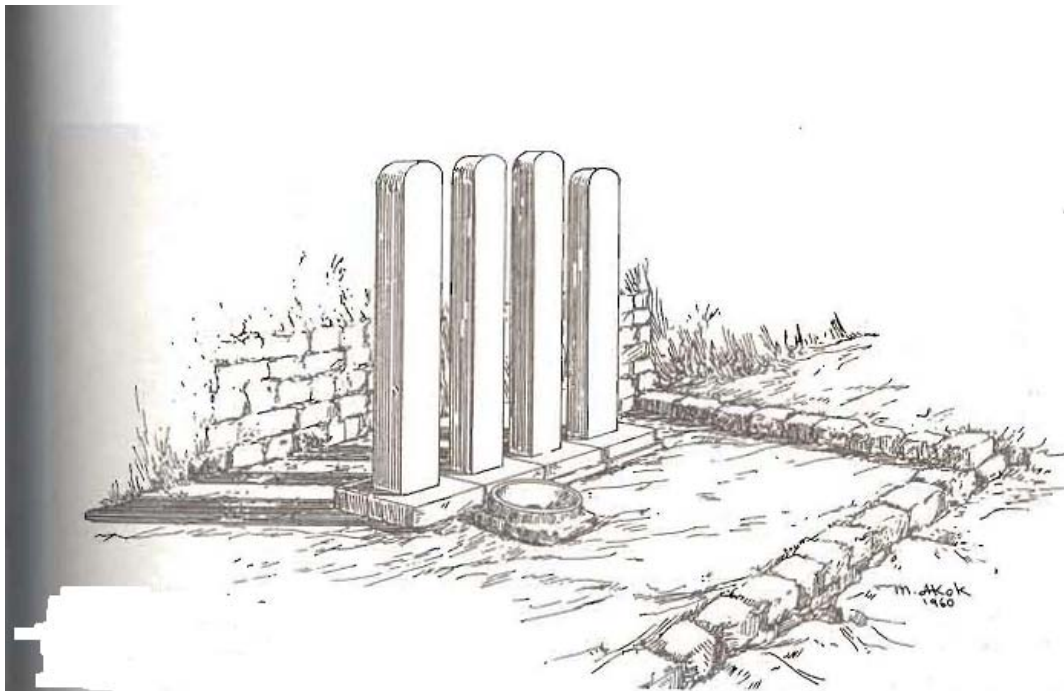
a

b

a

b

Levha XIV

a

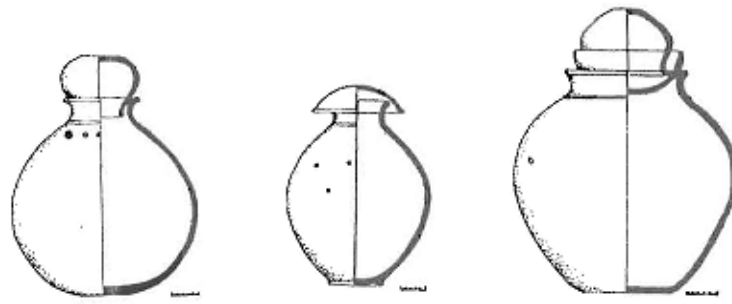
b

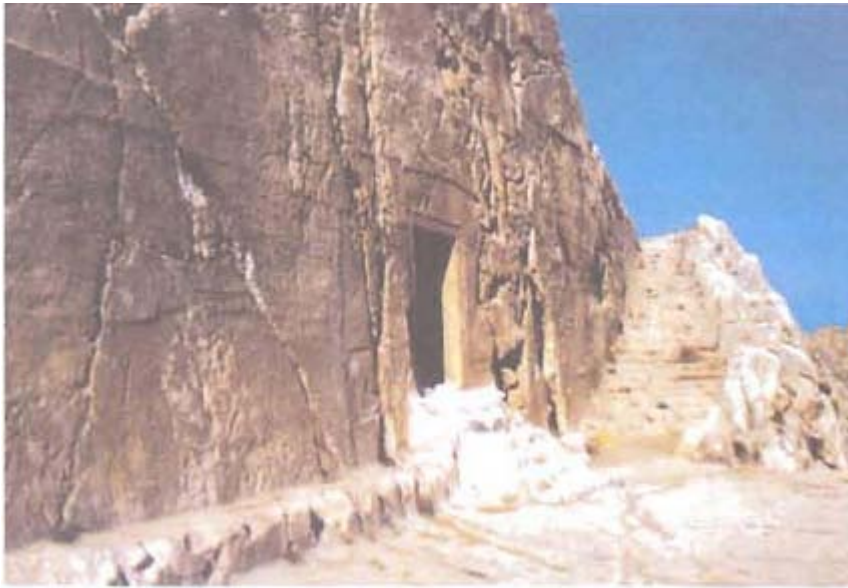
a

b

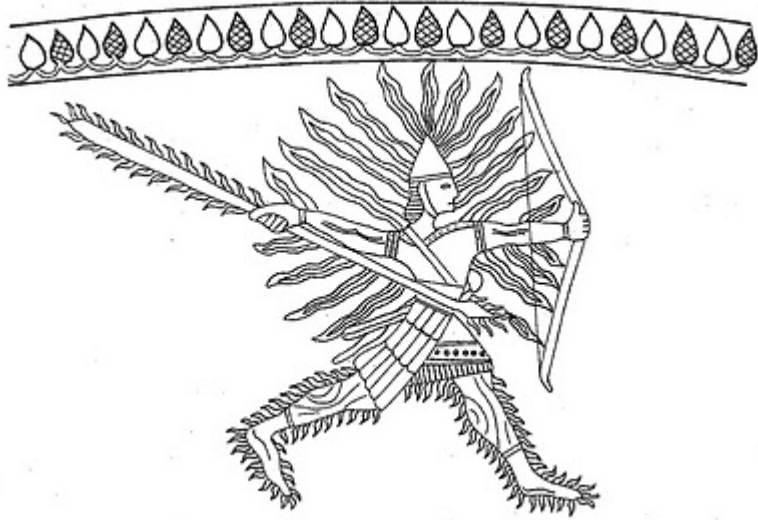

a

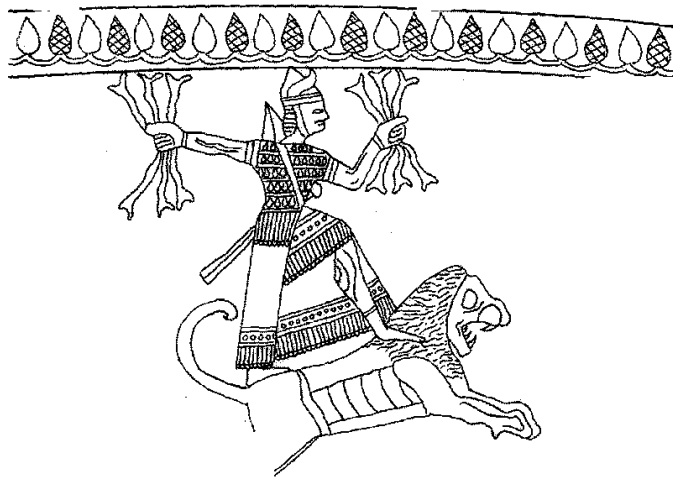

b

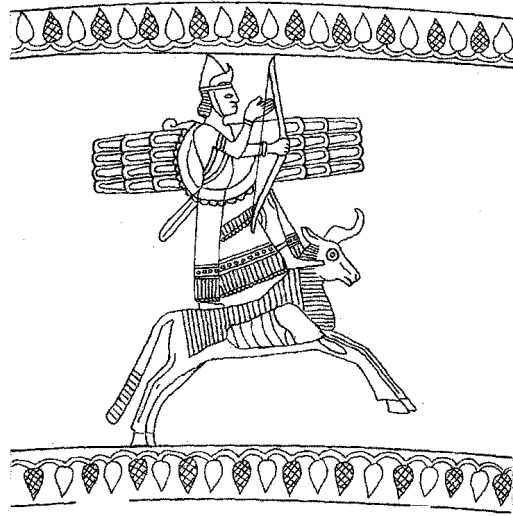

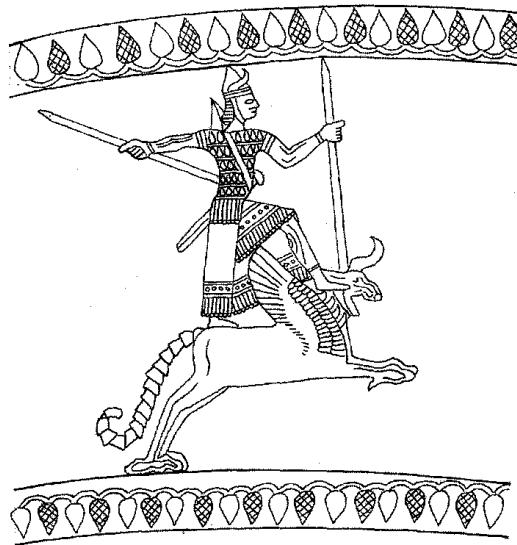
a

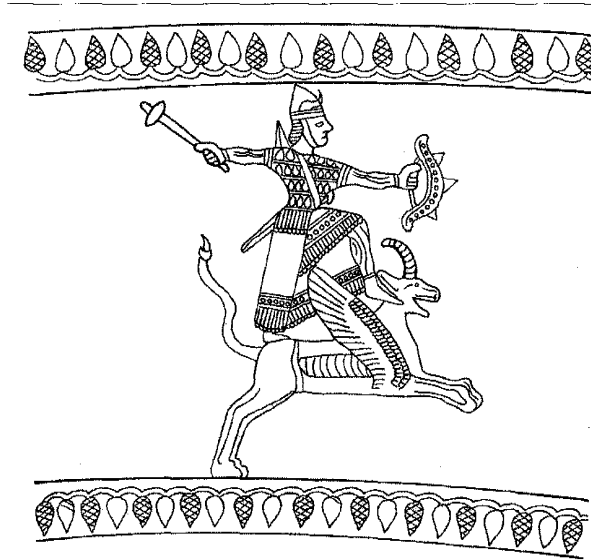
b

a

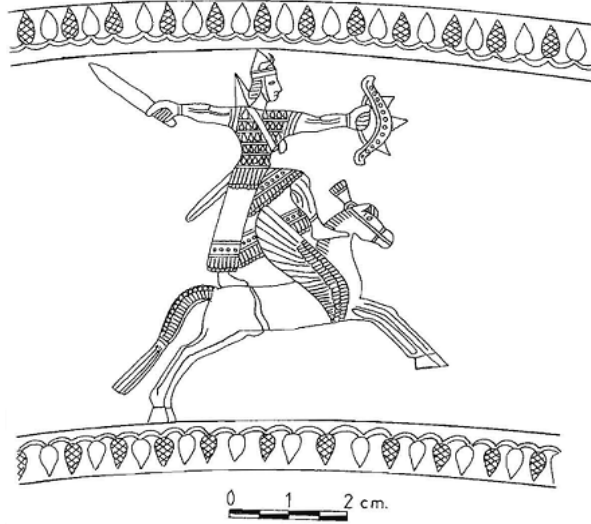
b

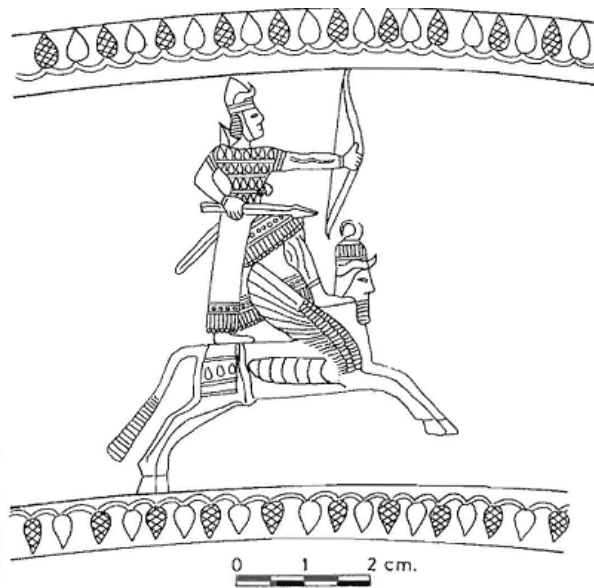
a

b

a

b

Levha I

a

b

